

In de voetsporen van de kritische boerin

25 jaar Landelijke Boerinnen Belangen, 1983-2008

Dagmar Storm

Margreet van der Burg

Meedoen met L.B.B. betekent je horizon verbreden samen met agrarische vrouwen uit heel Nederland, en bezig zijn met de toekomst van de agrarische wereld.

April 2011

Rapport 278

In de voetsporen van de kritische boerin

25 jaar Landelijke Boerinnen Belangen, 1983-2008

Drs. ing. Dagmar Storm

Dr. Margreet van der Burg

April 2011

Rapport 278

Colofon

TITEL

In de voetsporen van de kritische boerin
25 jaar Landelijke Boerinnen Belangen, 1983-2008

TREFWOORDEN

Boerinnen, landbouw, milieu, gezinsbedrijf, emancipatie, organisatie, geschiedenis

PROJECTUITVOERING

Dagmar Storm, Plant Research International, onderdeel van Wageningen UR
Margreet van der Burg, Wageningen University, Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis

PROJECTCOÖRDINATIE

Marjolein Elings, Plant Research International, onderdeel van Wageningen UR

EINDREDACTIE

Communicatiebureau De Lynx, Marjel Neefjes

BEGELEIDINGSCOMMISSIE

Marianne Blom-Gommers	Landelijke Boerinnen Belangen
Margreet van der Burg	Wageningen Universiteit
Marjolein Elings	Projectleider Wageningen UR, Wetenschapswinkel
Grieta Gootjes-Hoekstra	LLTB, Vakgroep Vrouw en Bedrijf
Riky Schut-Hakvoort	Landelijke Boerinnen Belangen
Dagmar Storm	Onderzoeker
Gerard Straver	Coördinator Wageningen UR, Wetenschapswinkel
Martie Wiersema-Bouwman	Landelijke Boerinnen Belangen

FOTO'S EN KRANTENARTIKELLEN

Archief Landelijke Boerinnen Belangen
Collectie: In schort en overall, Wageningen UR

LAY-OUT EN OMSLAGONTWERP

Hildebrand DTP, Wageningen

DRUK

Grafisch Service Centrum, Wageningen
(Dit rapport is gedrukt op FSC papier)

BRONVERMELDING

Verspreiding van het rapport en overname van gedeelten
eruit worden aangemoedigd, mits voorzien van deugdelijke
bronvermelding

ISBN

978-90-8585-734-1

WAGENINGEN UR, WETENSCHAPSWINKEL

Rapportnummer 278, april 2011

Het keurmerk voor verantwoord
bosbeheer

SCS-COC-00652-IL

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

In de voetsporen van de kritische boerin 25 jaar Landelijke Boerinnen Belangen, 1983-2008

Rapportnummer 278

Dagmar Storm en Margreet van der Burg, Wageningen, april 2011

LBB (Landelijke Boerinnen Belangen) Maatschappelijke organisatie die streeft naar een gelijkwaardige positie en zeggenschap van vrouwen en mannen in de landbouwsector en het landbouw-, natuur- en milieubeleid. Zij richt zich op een sociaal-rechtvaardig inkomen van gezinsbedrijven, een duurzame landbouw, een leefbaar platteland en een goed sociaal beleid voor boeren- en tuindersfamilies.

Horsterdijk 83
5973 PM Lattum
jhjschut@hetnet.nl

Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis

Hollandseweg 1
6706 KN Wageningen
www.rhi.wur.nl

De leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis houdt zich bezig met moderniseringsprocessen, in het bijzonder met betrekking tot de groene ruimte, de agrarische sector, rurale samenleving, agrarische en rurale instituties, en milieu. De leerstoelgroep biedt daarmee inzicht in maatschappelijke veranderingsprocessen en geeft tevens een historische dimensie aan contemporaine vraagstukken die onder het WUR domein vallen. De lange termijn benadering, differentiële werkwijze en aandacht voor de ruimtelijke dimensie zijn daarbij karakteristiek. Sinds 2002 is vanuit centrale middelen expertise in vrouwen / gender geschiedenis aan de leerstoelgroep toegevoegd.

Plant Research International Business Unit Agrosysteemkunde

Postbus 16
6700 AA Wageningen
(0317) 48 05 49
www.pri.wur.nl

Plant Research International is een onderzoeksinstituut voor strategisch en toepassingsgericht onderzoek. Het werkterrein loopt van DNA-niveau tot concepten voor productiesystemen. Agrosysteemkunde doet onderzoek naar onder andere multifunctioneel landgebruik, zorglandbouw en duurzaam land- en watergebruik met respect voor mens, milieu en natuur.

Samenvatting

De stem van de boerin

Het verhaal van 25 jaar Landelijke Boerinnen Belangen (LBB) geeft in een notendop weer hoe kritische boerinnen hun maatschappelijke betrokkenheid vormgaven. Gestimuleerd door de vrouwenbeweging merkten zij in de zeventig jaren van de vorige eeuw dat zij een andere positie hadden dan de meeste vrouwen. Zij waren niet alleen getrouwd met een man die boer van beroep was, maar ook met zijn bedrijf. Niet alleen economisch, maar ook sociaal waren gezin, huishouden en bedrijf zo met elkaar verweven, dat zij hun positie wel in samenhang moesten bekijken. De geschiedenis van LBB toont hun zoektocht naar de tot dan toe onderbelichte positie van vrouwen in de agrarische sector. Deze boerinnen lieten ook zien hoe het landbouwbeleid en de besluitvorming daarover samenhangen met de knelpunten en problemen die zij in de dagelijkse praktijk tegenkwamen. Zij experimenteerden in hun eigen praktijk, vertaalden hun visies naar beleidsalternatieven en brachten die onder de aandacht bij de landbouworganisaties en ministeries. Voor het eerst lieten boerinnen hun stem horen over landbouwzaken waar zij zich toentertijd verre van dienden te houden.

Boerinnengroepen

Dit nieuwe perspectief op het gezinsbedrijf en het daarmee samenhangend landbouwbeleid werd gedeeld en ondersteund door onderzoek van studentes en wetenschappers vrouwenstudies. Zij waren zelf boerendochter of geïntrigeerd door de onzichtbaarheid van de specifieke situatie van vrouwen in de agrarische sector. Maar lange tijd vonden kritische boerinnen geen gehoor bij de bestaande plattelandsvrouwen- en landbouworganisaties. Zij namen een voor de hand liggende stap. Zij organiseerden zichzelf en noemden zich boerinnengroepen. Daarmee onderstreepten zij hun betrokkenheid bij het bedrijf en de daarbij behorende landbouwzaken. Dit was de gevestigde organisaties een doorn in het oog. Zij claimden dat zij alle belangen in de landbouw vertegenwoordigden. Zo kwamen de kritische boerinnen voor de moeilijke opgave te staan zich staande te houden in gezin, familie, dorp en organisaties die hen ter verantwoording riepen en zich openlijk voor of tegen uitspraken. Voor deze vrouwen werd het persoonlijke politiek en het politieke ook persoonlijk. De oprichting van LBB voorzag uiteindelijk in een landelijk platform om de kritische krachten te bundelen en de discussies en activiteiten op landelijk niveau te versterken.

Maatschappelijke vragen

De visie van de kritische boerinnen op het landbouwbeleid betrof niet alleen hun positie en gebrek aan zeggenschap in de besluitvormingsprocessen van het bedrijf en het landbouwbeleid. Zij zochten ook naar antwoorden op de maatschappelijke vragen die aan de landbouwsector gesteld werden. Immers was ondertussen het positieve toekomstbeeld over de landbouw uit de zestiger jaren omgeslagen. Melkplassen en boterbergen stonden symbool voor de grootschalige overproductie in de landbouw. Vanuit de milieubeweging kwam kritiek op landbouwmethoden die in toenemende mate mestoverschotten, stank, bio-industrie en gebruik van chemicaliën veroorzaakten. Vooral jonge boeren en boerinnen voelden zich aangesproken en wilden bijdragen aan de vernieuwing van het gangbare landbouwbeleid. Grote begrippen zoals vergroten, uitbreiden en 'stilstand is achteruitgang' boden voor hen geen vertrouwen in de toekomst. Zij gingen in diverse werkgroepen samen op zoek naar alternatieven voor een sociaal rechtvaardige

en duurzame landbouw. Verschillende vrouwen uit dergelijke werkgroepen, zoals de Werkgroep Beter Zuivelbeleid sloten zich aan bij LBB. Ook gingen LBB-vrouwen met bestaande werkgroepen rond duurzame en rechtvaardige landbouw meedoen en zetten met anderen ook nieuwe werkgroepen op. Voorbeelden daarvan waren het Kritisch Landbouw Beraad en de Werkgroep Landbouw en Inkomen.

Strijd voor een reëel inkomen

Daarnaast gingen LBB-vrouwen gezamenlijk op zoek naar een eigen inhoud voor LBB. Vanuit hun zorg voor gezin en bedrijf streden zij jarenlang voor een sociaal rechtvaardig inkomen voor agrarische gezinsbedrijven. Zij waren de eersten die de lage inkomens bij boeregezinnen onder de aandacht brachten: armoede onder agrarische gezinnen. In de strijd voor een redelijk reëel inkomen benoemde LBB niet alleen de gevolgen maar ook de oorzaken van deze 'onzichtbare' landbouwcrisis. Ook lieten zij zien hoe de markt-beheersing in westerse landen de landbouwproducenten in ontwikkelingslanden benadeelde. Om deze ongelijkheid wereldwijd onder de aandacht te brengen en zelf meer van deze problematiek te begrijpen, legden ze contact met boerinnengroepen in andere werelddelen. In solidariteit met de boerinnen wereldwijd, nam LBB vervolgens deel aan de voorbereidingen van de VN vrouwenconferentie in Beijing in 1995. LBB-vrouwen brachten hun ideeën in bij het Beijing Platform 'Vrouwen en Duurzame Ontwikkeling' en werkten mee aan de follow-up daarvan.

De positie van boerinnen

Het ontbreken van een duidelijke professionele status voor boerinnen had volgens LBB grote gevolgen niet alleen voor de vrouwen zelf, maar ook hun gezinnen en bedrijven. Het was deze boerinnen een doorn in het oog dat zij hun rol als producent moesten bevechten. Immers, zo redeneerden zij, dit was toch geen kwestie van emancipatiebeleid, maar een fundamenteel recht dat hen onthouden werd. Niettemin zag LBB zich genoodzaakt dit op de agenda te krijgen. Zeggenschap in de besluitvorming over landbouwzaken, een volwaardige beroepsstatus, toegang tot sociale zekerheidsvoorzieningen stonden hoog op de lijst van activiteiten van de LBB. LBB heeft de positie van de boerin op vele plaatsen en gelegenheden aan de orde gesteld. Ze nam bijvoorbeeld deel aan de Stichting Agrarische Vrouwen en Herstructurering (SAVH). In 1997 ontving LBB met vijf andere participerende organisaties in de SAVH de jaarlijkse LNV-emancipatieprijs voor het projectvoorstel 'Agrarische vrouwen en herstructurering in de intensieve veehouderij'.

Op zoek naar bondgenoten

Na jarenlang lobbyen voor een sociaal-economisch en duurzaam landbouwbeleid en vechten voor de beroepsstatus van 'boerin' gingen de kritische boerinnen op zoek naar nieuwe bondgenoten. Die vond LBB in de progressieve geloofsgemeenschap. Een aantal LBB-vrouwen raakte actief betrokken bij de Acht Mei Beweging. Met diverse boeren-, milieu- en derdewereldorganisaties richtte LBB in 1988 het Kritisch Landbouw Beraad (KLB) op. LBB en het KLB hebben veel samengewerkt, zoals in de oprichting van de Telefonische Hulpdienst voor Agrariërs (THD-A): een onafhankelijke en anonieme hulplijn. Deze was vanaf 1 september 1992 beschikbaar. Ook LBB-vrouwen zetten zich in als vrijwilliger om de bellers te woord te staan.

Meedenken en meebeslissen

Vijfentwintig jaar lang waren LBB-vrouwen een strijdbare actiegroep en een gesprekspartner op zoek naar alternatieven voor het gangbare landbouwbeleid, met het oog op de sociale en ecologische aspecten daarvan. De vrouwen waren ieder actief vanuit de eigen regionale achtergrond, opleiding en opvoeding en ieder bracht een eigen stem in. Gemeenschappelijk was een progressieve opvatting van de christelijke waarden en normen. Vanuit eigen initiatief en een actieve houding hebben de LBB-vrouwen meegedacht en meebeslist over hun eigen toekomst in de Europese landbouw. Geïnspireerd riep LBB op tot aandacht voor het sociale belang van een volwaardige positie van de vrouw, van gezinsbedrijven en van duurzame productie in de landbouwsector.

Oproep tot kritische houding

LBB wil met deze weergave van haar geschiedenis de lezer, de vrouwen en mannen van nu, boerinnen en ondernemsters en hun partners, inspireren en uitnodigen om de agrarische sector – hoe complex ook – kritisch te blijven bevragen en hun stem te laten horen. Het verhaal over LBB laat ook zien dat goede initiatieven en alternatieve voorstellen meer ondersteuning vanuit de gevestigde organisaties verdienen. De denkkracht van LBB was beter benut als de LBB-vrouwen substantieel waren ondersteund in hun activiteiten. Deze les achteraf kan gevestigde organisaties inspireren om juist kritische geluiden ten allen tijde meer ruimte te bieden en gebruik te maken van de vele mogelijkheden tot vernieuwing als zij kritische organisaties tot gesprek blijven uitdagen.

Inhoud

Samenvatting.....	4
Voorwoord door Herman Verbeek	9
1 Inleiding	13
2 Verontruste boerinnen	17
2.1 Initiatief voor een landelijk platform.....	17
2.2 Agrarisch gezinsbedrijf, een ideaal in de vrije markt?.....	18
2.3 Reëel inkomen	24
2.4 Armoede in de land- en tuinbouw	25
<i>Het levensverhaal van Bernadette</i>	28
3 Verander de wereld, begin bij jezelf	31
<i>Het levensverhaal van Martha</i>	35
4 Vrouw in beweging	39
4.1 Boerin, omdat je met een boer trouwt?	39
4.2 LBB en emancipatie	41
4.3 'Boerin' als beroep	44
<i>Het levensverhaal van Marianne</i>	46
5 Van horzel tot katalysator	49
<i>Het levensverhaal van Anne</i>	54
6 De LBB-vrouw als persoon	57
6.1 Keuzes in de LBB-organisatie	57
6.2 Organisatie vanuit persoonlijke motivatie	61
7 Een terugblik met het oog op de toekomst	65
Literatuurlijst.....	69
Bijlagen	
1 LBB-vrouwen, 2008.....	71
2 Overzicht Landelijke Boerinnen Belangen 1983-2008.....	72

Dank

Aan de totstandkoming van dit verslag hebben veel mensen bijgedragen. Op de eerste plaats natuurlijk de LBB-vrouwen zelf. Zij hebben kosten noch moeite gespaard om dit project tot een goed einde te brengen. Zij stelden hun materiaal ter beschikking, vertelden geestdriftig al hun verhalen, dachten in alle stadia mee en bleven ijverig alle versies meelesen, aanvullen en waar nodig corrigeren. Hiervoor willen wij in het bijzonder Riky Schut-Hakvoort, Marianne Blom-Gommers en Martie Wiersema-Bouwman bedanken, maar natuurlijk ook alle andere vrouwen die hun verhalen hebben toevertrouwd tijdens een interview.

Ook de inbreng van Grieta Gootjes-Hoekstra hebben wij zeer gewaardeerd. Als actieve vrouw binnen de landbouworganisaties kon zij aangeven hoe deze geschiedenis actuele waarde heeft en benut kan worden voor de toekomst.

Verder ook een woord van dank aan Marjolein Elings, projectleider, en Gerard Straver, coördinator Wageningen UR, Wetenschapswinkel die dit onderzoek hebben opgepakt en mogelijk hebben gemaakt.

Wageningen, Dagmar Storm
Margreet van der Burg

Voorwoord

“Mannen, waar zijn de Vrouwen?”

Het was in Gemert, in de Peel. In het geboortehuis van de Norbertijner monnik Gerlacus van den Elsen. De boerderij is door de Brabantse Boerenbond tot klein museum, met levende have, ingericht. Waar de schuur was, komen nu de leden van de Bond bijeen. Mij was gevraagd er te komen spreken, als priester en Europarlementslid. Ik begon met een vraag: “Mannen, waar zijn de Vrouwen?” “Die passen thuis op de kinderen.” “Die passen op de dieren.” Achter het spreekgestoelte stond de grote bronzen buste van pater van den Elsen. Het was of hij me in de rug porde en zei: “Zeg 't ze maar goed, dat heb ik ook gedaan.” Dus ik zei: “Maar mannen, de Vrouw is toch 60% van het bedrijf?” Toen riep een oude boer, die achter in de zaal stond, met de pet nog op: “Tachtig, eerwaarde.” Zo is het. Maar die 80% werd nooit recht gedaan.

De man als hoofd

Het oude culturele en ook christelijke patroon gold nog: de man is hoofd van het gezin en van het bedrijf. Toen pater van den Elsen, vanuit de Abdij in Heeswijk bij Veghel, op zijn fietsje de dorpen in Oost-Brabant afreed, praatte hij thuis op de boerderij met de boer en in het café of parochiehuis met de boeren. “Jullie worden leeggezogen door de handelaren. Je krijgt veel te weinig, voor je boter, je kalf, je rogge. Je moet samendoen. Richt in je dorp een boerenleenbank op. Dat geld is van jullie samen, dus je kunt zelf je rente bepalen. Richt een coöperatie op, om samen je voer in te kopen, je zuivel te verkopen. Dan kun je een hogere prijs afdwingen. Samen sta je sterk.”

Zo zijn de eerste coöperaties in ons land ontstaan, in de dorpen. Wat de plaatselijke boerenleenbank was, is nu de Rabo. Wat de melkfabriek van het dorp was, is nu Campina. Daar sprak ik met de boeren over, avond aan avond, voor de plaatselijke afdelingen van de ABTB, CBTB, LLTB en van de Boerenbond in Vlaanderen. Er werd rechttoe recht-aan gesproken. “Jullie hebben geen belangenorganisaties meer. Want die daar aan de touwtjes trekken, de vergaderboeren, dienen twee heren. Ze zeggen dat ze voor jullie vechten, voor de leden. Maar ze zitten op hoge stoelen van de besturen, de directies, de raden van commissarissen van de coöperaties, de aankoopcentrale, de slachterij, de veevoerfabriek, de bank, enzovoorts. Daar regeert het grote geld. Zo wordt jullie voorgehouden: investeren, groeien, anders overleef je het niet. En: een ondernemer redt het altijd.” “Het is Wageningen dat wetenschappelijk het agro-industrieel complex ontwikkeld heeft, nog meer chemie en gif op het land, nog meer varkens op beton, nog meer kippen in een batterij, nog meer mest op weide en maïslaan. En de Hogeschool leverde er aan de poort de ideologische verkondigers bij, de afgestudeerde studenten die het landbouwonderwijs gingen geven, voorlichters bij de bank werden, adviseurs van de agrofirma's, ambtenaren op het ministerie. In dat web zitten boeren gevangen.”

Tienmaal over de kop

Aan het begin van zo'n spreekbeurt vroeg ik altijd demonstratief om een kop koffie, mét een koekje alstublieft. Het werd op het toneel gebracht en ik vroeg: “Wat kost het?” “Nee, nee, het bestuur betaalt.” Ik zei: “Maar wat kost het in uw café?” “Twee euro.” Ik weer tot de zaal: “De koffieboer in Afrika, of in Latijns-Amerika, de melkveehouder, de suikerbietenteler en de graanverbouwer hier krijgen samen voor deze koffie, melk,

suiker en dit koekje nog geen twintig eurocent. Dus de prijs die de consument betaalt, is tienmaal over de kop gegaan. Neem een brood. Daar zit voor ongeveer twintig eurocent graan in. Dat krijgt de akkerbouwer er voor. Het brood kost twee euro in de winkel. Hetzelfde verhaal. Er wordt dus immens aan jullie verdiend, aan je grond, je gewassen, je dieren, je arbeid, je machines. Handelaren, verwerkers, distributeurs gaan er met de meerwaarde, de winst vandoor. Noem ze bij naam: de Cargills, Monsanto's, Unilevers, Albert Heijns. Jullie zijn gereduceerd tot kleine leveranciers van grondstoffen. En die moeten goedkoop zijn."

"Wat is jullie belang? Een lagere productie voor een hogere prijs. Wat is het belang van de toeleverancier, de handelaar, de verwerker, de exporteur: een hogere productie van jullie voor een lagere prijs. Dat laatste werd dus beleid, van standsorganisaties, politieke partijen, regeringen, Brussel. Zo zit het systeem in elkaar. Zeg nooit: de consument wil geen hogere prijs betalen. Ook de consument is een gemanipuleerde op de markt. Als bij politiek besluit iets hogere prijzen voor de boeren zouden worden bepaald, die in de winkelprijs verrekend worden, is dat voor de consument relatief een veel kleinere prijsverhoging. Vanwege dat enorme prijsverschil van boerderij tot winkel. De consument zou gewoon dat iets duurdere product kopen. Is hij één kilometer minder gaan rijden bij het alsmal stijgen van de benzineprijzen? Het voedsel voor de motor kunnen ze niet missen, het voedsel voor de maag nog minder. Maar het voedsel voor de motor mag wel duur zijn, omdat Shell erachter zit."

Geen valse romantiek

Na zo'n spreekbeurt was het thuis, op de boerderij waar ik bleef slapen, nog lang napraten. Daar pas maakte ik kennis met de boerin. Ik stelde vast dat boeren meestal langer hun organisaties en het beleid ervan bleven verdedigen. De vrouwen zijn langzaam los gekomen, de eersten onder hen. Zij zijn gaan zien wat het betekent met het gezinsbedrijf in een agro-industrieel dwangstelsel gedwongen te zijn. Hoe ze mét hun dieren gevangen zitten. Koeien, varkens, kippen, het zijn praktisch allemaal moederdieren. Vrouwen beseffen eerder en dieper dat je zo niet met dieren kunt blijven omgaan. En met de akkers en de weiden, met moeder aarde. Dat is geen valse romantiek, al helemaal geen nostalgie, het is morele en ecologische realiteit. Uit die diepten is de Beweging "Landelijke Boerinnen Belangen" (LBB) opgestaan. Misschien op haar hoogtepunt niet meer dan zo'n zestig vrouwen, die telefoneerden, reisden, vergaderden, contacten opbouwden, tot ver de grenzen over, druk uitoefenden, actie voerden. Ze waren scherp en ze hadden gelijk. Daarom waren de standsorganisaties bang voor ze. Op de ledenvergaderingen en congressen waren ze niet welkom tenzij ze zich stil hielden. Maar ze hebben veel onhoudbare toestanden blootgelegd en alternatieven voorgesteld. Ze hebben hun verhalen verteld met bloed, zweet en tranen. Dit verslag is daar een weergave van.

Hun generatie boerinnen verdwijnt. Bedrijven zijn overgenomen of gestopt. Echtparen kwamen in de AOW. Jonge boerinnen hebben het nog drukker op het nog grotere bedrijf, met de tweede en derde tak er nog bij, meestal gedragen door de vrouw. Met banen buitenshuis ook. Het is de vraag of er een nieuwe Beweging, een opvolgster van LBB zal komen. Het voorbeeld is er. Er is nog een hele lange strijd te voeren.

Groningen, *Herman Verbeek*
pastor, politicus, publicist

1 Inleiding

De tocht in de voetsporen van de kritische boerinnen biedt enerzijds het verhaal over vijftig jaar strijd van boerinnen in Landelijke Boerinnen Belangen (LBB). Zij plaatsen hun levens in het teken van maatschappelijke verandering en maakten zich daarmee niet overal geliefd. Desondanks zetten zij door en probeerden te balanceren tussen de weerstand en ondersteuning die zij ontmoetten.

Veranderende landbouw

Anderzijds gaat deze geschiedenis over de discussies rond de snel moderniserende landbouw en haar veranderende plek in de wereldwijde economie. LBB vrouwen sloten daarbij aan en wilden van binnenuit alternatieven bieden. Toentertijd hadden vrouwen geen plek in de besturen en beleidskringen die de beslissingen namen. Daarom organiseerden zij hun eigen activiteiten om hun visie en stem te laten horen.

Vanuit een zeer gemêleerde achtergrond, levensovertuiging en praktijkervaring vonden boerinnen elkaar in LBB en werkten ze samen met vele anderen. Zij leverden een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van alternatieven in de landbouw. Zij liepen voorop in de debatten over duurzaamheid en het terugbrengen van een menselijke schaal in de landbouw. Zij wezen op de sociale gevolgen van het beleid voor gezinsbedrijven, en met name op de groeiende armoede in de sector. Bovendien droegen ze in belangrijke mate bij aan een betere positie en meer zeggenschap van boerinnen in Nederland, Europa en wereldwijd.

Kritisch blijven

In 2008 hield LBB op te bestaan. Nu willen de LBB-vrouwen hun stem en podiumfunctie doorgegeven aan de vrouwen en mannen van de volgende generatie die zich bij de landbouw betrokken voelen. Veel thema's uit hun strijd hebben vandaag de dag nauwelijks aan actualiteit verloren. Ze verdienen nog altijd aandacht en een voortvarend beleid. Laat hun geschiedenis een aanmoediging zijn om kritisch te blijven kijken naar het werkveld van de agrarische sector. Het betreft een sector en levens waarin vele belangen meespelen, met name voor vrouwen in de landbouw, maar ook voor hun mannelijke partners en collega's.

De vrouwen van LBB zijn vrouwen die kritisch vanuit een eigen motivatie en drijfveer hun leven en daarin hun persoonlijke posities, waarden en handelen bespreken en evalueren. Hierin kunnen zij een inspiratiebron vormen voor de nieuwe generatie agrarische vrouwen, boerinnen en ondernemers.

Nalatenschap

Na de opheffing van LBB in 2008 wilden de LBB-vrouwen hun nalatenschap doorgeven aan de volgende generatie. Zij besloten allereerst hun archief bij het Aletta instituut voor vrouwengeschiedenis in Amsterdam onder te brengen. Daar is het tezamen met vele andere archieven over vrouwen en hun organisaties te raadplegen. Op de tweede plaats vroegen ze de medewerking van de wetenschapswinkel van Wageningen UR om hun nalatenschap toegankelijk te maken. 'In de voetsporen van de kritische boerin' verhaalt daarom het historische belang van LBB maar wijst ook op de punten die voor nu en in de nabije toekomst van belang zijn om verder aan te werken.

Thema's: landbouwbeleid en positie boerin

Op basis van de literatuur, het archief en acht interviews met LBB-vrouwen is voor de uitwerking van twee hoofdthema's gekozen. Beide thema's verwijzen naar hun verwantschap met andere progressieve en kritische bewegingen uit de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw. Het eerste thema betrof een meer sociaal rechtvaardig en duurzaam landbouwbeleid. Het tweede thema omvatte de positie en zeggenschap van vrouwelijke zelfstandigen of gehuwde partners in de landbouw.

Strategie en Organisatie

De LBB-vrouwen maakten strategische keuzes om hun denkbeelden te kunnen vormen en te verwerkelijken. In het onderzoek is daarom ook aandacht besteed aan de geschiedenis van LBB als organisatie. Door de keuze voor een platform konden de LBB-vrouwen gemakkelijk op nieuwe ontwikkelingen inspringen en met allerlei maatschappelijk kritische organisaties samenwerken. Hoezeer zij op gespannen voet stonden met de standpunten en werkwijzen van de gevestigde organisaties komt ook nadrukkelijk aan de orde.

Persoonlijke verhalen

Tenslotte is er aandacht voor de verhalen van de vrouwen zelf. Hun motivatie om zich te organiseren, hun ideeën uit te wisselen, zich verder te ontwikkelen en hun denkbeelden uit te dragen, komt uitgebreid aan bod. De verhalen laten zien hoe zij manoeuvreerden in hun leven waarin het persoonlijke ook politiek werd en hun politieke activiteiten zeer persoonlijke impact hadden.

Gezamenlijk vertellen hun verhalen de geschiedenis van een bijzondere en onderbelichte tak van de vrouwenbeweging. Maatschappelijk en wetenschappelijk is deze geschiedenis zeer waardevol, omdat er in Nederland en Europa weinig over kritische agrarische vrouwenbewegingen geschreven is. Nog belangrijker is dat ze huidige en komende generaties blijvend kan inspireren.

Leeswijzer

Na deze inleiding komen eerst in de hoofdstukken twee en drie het ontstaan en de begintijd van LBB aan bod. De denkbeelden en activiteiten van de LBB-vrouwen van het eerste uur worden geplaatst in de context van de tijd. Met name komt hier aan de orde hoe zij aansloten bij de maatschappelijke discussies die de toenmalige landbouwontwikkeling bekritiseerden. In hoofdstuk vier staat de strijd voor erkenning van de positie van de vrouw in het agrarisch gezinsbedrijf centraal. In hoofdstuk vijf komt een aantal centrale activiteiten en hoogtepunten uit de LBB-geschiedenis aan de orde. De LBB zelf maakte daarbij een ommezwaai van een 'stekende' horzel in een verbindende katalysator. Hoofdstuk zes gaat in op de levens en de persoonlijke motivatie van de LBB-vrouwen zelf. Het slothoofdstuk zeven is gewijd aan een terugblik met conclusies voor toekomstige generaties die zich betrokken bij de landbouwsector voelen.

Om de LBB-vrouwen en hun eigen woorden recht te doen, volgt na ieder hoofdstuk het persoonlijk verhaal van een geïnterviewde LBB-vrouw. Zij vertellen over hun achtergrond, persoonlijke ontwikkeling en de reacties die zij thuis en vanuit de omgeving kregen over hun LBB-werk, ideeën en aspiraties. Ook komen LBB-vrouwen zelf aan het woord in de citaten die ter illustratie van de tekst zijn opgenomen. Ook die citaten zijn afkomstig uit de interviews.

De afbeeldingen komen uit het LBB-archief. Dit zijn ondermeer foto's, krantenkoppen en illustraties die de activiteiten, denkbeelden en de LBB-hoogtepunten uitbeelden. Tenslotte zijn twee bijlagen door LBB ter beschikking gesteld. Zij bieden een overzicht van de groep vrouwen die in de laatste jaren de actieve kern vormde en van de belangrijke LBB-momenten, LBB-activiteiten en de betrokkenheid van LBB aan onderzoek en publicaties.

2 Verontruste boerinnen

De beginperiode van LBB was een zoektocht naar een gezamenlijke vorm en inhoud om de gezamenlijke verontrusting handen en voeten te geven. De landbouwidealen bleken nogal eens op gespannen voet te staan met het dagelijks agrarisch ondernemerschap.

2.1 Initiatief voor een landelijk platform

Terugblikkend op het begin van LBB

“Het waren moedige vrouwen die de problemen bij de naam durfden te noemen. Zij lieten het bedrijf niet in de steek. Ze deden de dingen die gedaan moesten worden, maar ze zeiden wel hoe moeilijk het was. Het waren leuke vrouwen. Een beetje dwars en dat vond ik ook wel mooi.”

“Het was alsof ik thuis kwam, want die vrouwen dachten net zoals ik. Dat was echt een ervaring en zo kom je vooruit met je denken. Natuurlijk hadden we flinke discussies met elkaar, ‘in de melk dit en met de varkens dat’. We dachten heel verschillend over sommige onderwerpen en discussieerden dat uit.”

Terwijl schaalvergroting, specialisatie en Europese integratie zich in de zeventiger en tachtiger jaren uitkristalliseerden, lieten diverse groepen boeren en boerinnen zich daar kritisch over uit. Eén van de werkgroepen die zich inzetten voor verbetering van het landbouwbeleid in Nederland en Europa, was de Werkgroep Beter Zuivelbeleid (WBZ). Deze werkgroep bestond uit veehouders die landelijk de strijd opnamen tegen de melkheffing van 1976 en voor een betere melkprijs pleitten. Een aantal vrouwen van deze werkgroep stelde aan de orde dat de prijsafspraken en de richting waarin bedrijven zich moesten ontwikkelen, van invloed waren op de armslag die zij als boerinnen hadden. Zo kregen zij bijvoorbeeld maandelijks minder huishoudgeld te besteden. Zij vonden voor een discussie over het landbouwbeleid geen gehoor bij de eigen plattelandsvrouwenorganisaties. In de landbouworganisaties hadden zij geen stem, ondanks het feit dat zij toch ook de agrarische gezinsbedrijven vertegenwoordigden. In september 1983 nam een aantal vrouwen uit diverse boerinnengroepen en werkgroepen het initiatief een landelijk platform voor gezamenlijke discussie en actie op te richten. De vorm van een platform werd gekozen om vrouwen van verschillende typen bedrijven en regio's te stimuleren hun kennis en ervaringen over de gevolgen van het landbouwbeleid in te brengen. Omdat de initiatiefneemsters ervan overtuigd waren dat zij niet de enige boerinnen waren die zich zorgen maakten, plaatsten zij meteen een oproep in landelijke en regionale bladen. Zij nodigden boerinnen en boerinnengroepen uit om zich aan te sluiten en samen een landelijke kritische beweging te vormen voor een sociaal rechtvaardig en duurzaam landbouwbeleid. Een oproep die door vele boerinnen en agrarische vrouwen werd herkend.

Zes initiatiefneemsters hadden voor 1983 al contact met elkaar. Zij vergaderden voornamelijk via de telefoon, wat toen heel bijzonder was. Omdat zij uit heel Nederland kwamen, was dat voor hen de goedkoopste manier. Later diende 'De Oude Tram' in Amersfoort als locatie voor het maandelijks LBB-overleg. Voor de ruim honderd boerinnen uit alle windstreken was deze plek redelijk goed te bereiken.

Thema's: zeggenschap en duurzaam landbouwbeleid

Tijdens de eerste vergaderingen in Amersfoort wisselden de vrouwen vooral veel ervaringen en kennis uit. Ook bespraken ze de activiteiten zij in de verschillende regio's aan hadden deelgenomen. Op deze manier leerden ze veel van elkaar. Het leverde ook een lijst op met thema's die bij de boerinnen leefden. Bijvoorbeeld vroegen zij zich af hoe zij de zeggenschap van boerinnen, een rechtvaardig inkomensbeleid en meer sociale zekerheid in het landbouwbeleid konden bevorderen.

De vrouwen besloten zich verder te verdiepen in de vraag hoe het evenwicht weer hersteld kon worden tussen productievolume, prijsontwikkeling en de daarmee samenhangend inkomensposities in de landbouw. Daarmee speelden zij in op de actuele vraag van die tijd hoe de grote productieoverschotten konden worden teruggedrongen. Om de melkplassen en boterbergen in de toekomst te voorkomen, had de overheid plannen om een contingentering of een mede-verantwoordelijkheidsheffing in te voeren voor zuivel en om garantieprijzen af te bouwen voor allereerst fabrieksaardappelen en tarwe.

Ook besloten de LBB-vrouwen met onderwerpen voor de langere termijn aan de slag te gaan. Hoog op de lijst stond de positie en status van boerinnen. De vrouwen wilden werken aan de erkenning van hun arbeidsbijdrage aan het bedrijf, een persoonlijk inkomen en verzekeringen, een reële keuzemogelijkheid om mee te werken of buitenshuis te werken, kinderopvang en ondersteunende cursussen voor het ontwikkelen van hun zelfbewustzijn en kennis.

Andere voorbeelden van onderwerpen die hun interesse hadden, waren de economische stagnatie in bepaalde plattelandsregio's, zoals in de veenkoloniën, maar ook de automatisering en computerisering op het bedrijf en daarbuiten.

Eigen geluid

In een gezamenlijke visie presenteerden de verontruste boerinnen zich in 1983 voor het eerst als 'Landelijke Boerinnen Belangen'. De kritische boerinnen wilden een eigen geluid laten horen in de openbare discussies. Zij waren van plan het landbouwbeleid vanuit hun visie te beïnvloeden. Zij wensten met name op te komen voor een sociaal rechtvaardige en duurzame landbouw die voldoende inkomen kon verschaffen aan agrarische gezinnen en recht zou doen aan een gelijkwaardige positie van agrarische vrouwen.

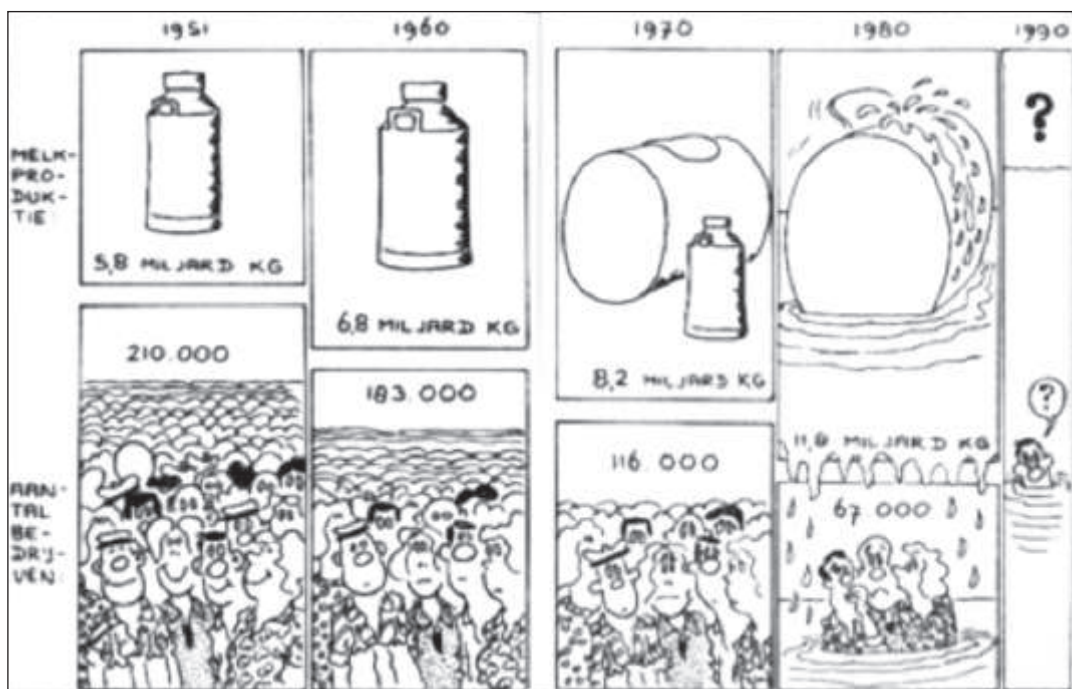
In 1984 kon LBB met subsidie van het ministerie van Sociale Zaken en Emancipatie meer activiteiten ontwikkelen. LBB organiseerde bijeenkomsten met kritische wetenschappelijke gastsprekers, zoals Niek Koning (landbouweconoom) en Herman Verbeek (pastor, politicus en publicist). Deze bijeenkomsten stimuleerden de LBB-vrouwen zowel hun persoonlijke mening als een gezamenlijke visie te ontwikkelen. Zo bereidden de LBB-vrouwen zich terdege voor op een goed gefundeerde inbreng bij de landbouworganisaties en vergrootten zij hun invloed in de besluitvorming over het landbouwbeleid.

2.2 Agrarisch gezinsbedrijf, een ideaal in de vrije markt?

Lokkende begrippen zoals vergroten, uitbreiden en 'stilstand is achteruitgang' leidden in de tachtiger jaren tot overproductie. De veehouderij toonde hoe snel het positieve toekomstbeeld van eind zestiger jaren kon omslaan en een nijpende situatie kon ontstaan. De groeiende melkplas en boterberg noopten tot ingrijpen in Europees verband. Het

beleid was gericht op het vergroten van de productiviteit, een redelijk inkomen voor de landbouwbevolking, stabiele markten, uitbannen van te grote schommelingen in prijzen en verhoging van productie. Maar voortdurend werden concessies gedaan omwille van de wens een goede voedselvoorziening tegen redelijke prijzen te handhaven.

Onder het Europese landbouwbeleid schuilden vele niet zomaar te verenigen tegenstellingen, aldus ook de Boerinnengroep Wageningen, die voornamelijk bestond uit kritische studentes en net afgestudeerde vrouwen aan de toenmalige Landbouwhogeschool Wageningen, nu Wageningen UR. In de praktijk was het noodzakelijk dat de landbouwers een 'goede' prijs voor hun producten moesten krijgen om aan een redelijk inkomen te kunnen komen. Maar die prijs mocht ook weer niet te hoog zijn, omdat de consument de producten anders niet kon betalen. De industriële ontwikkeling werd namelijk gestimuleerd door de loonontwikkeling te matigen en de prijs van basisvoedsel laag te houden.

Uit: Melken voor elke prijs? Werkgroep Beter Zuivelbeleid, 1983.

Melken tegen elke prijs?

“Ik had uit voorzorg al zoveel mogelijk gemolken zodat wij een groot melkquotum hadden. We wisten al dat we gekort zouden worden en toen was de vergadering van de CBTB. Zelfs de landelijk voorzitter Zijlstra was aanwezig. Voor de boeren ging het om één ding ‘komt er een melkquotum?’ Mijn man kwam terug van de vergadering en wat had Zijlstra gezegd ‘er komt geen quotum’. Maar 1 april was dat quotum er. Nu wil je natuurlijk zeggen dat ik zelf meedeed aan die productieverhoging. Ja, daar heb je helemaal gelijk in. Dat werd mij toen ook verweten ‘ja, jij kan het makkelijk voor blijven, want jullie houden nog een groot quotum’. Dat had ik mooi wel aan mezelf te danken. In de eerste instantie natuurlijk aan de Rabobank, want die zeiden dat ik veertig koeien meer moest gaan melken. Daar kwamen we toen ook niet onderuit, want als je geld van iemand leent dan hebben zij de macht. Maar die met het kleine quotum waren toch kapot gegaan, want de melkprijs werd steeds lager. Er waren veel meer boeren kapot gegaan als er geen quotum was gekomen dan met quotum. Die boeren met een melkquotum van 3 of 400.000 liter kregen op dat moment wel een miljoen gulden in de zak gegooit. Dankzij dat quotum zoveel waard was geworden, hadden die boeren met pijn in het hart toch financieel afstand kunnen nemen van de boerderij en een buffer om hun huis te laten verbouwen. Het is allemaal vreselijk dubbel, maar ik ben blij dat het quotum er is en ik houd drie keer mijn hart vast als het er in 2015 af gaat.”

Vicieuze cirkel

De schaalvergroting en de stijging van de arbeidsproductiviteit zorgden onder andere voor een te grote aanvoer van landbouwproducten, waardoor de prijs per product verder daalde en agrarische bedrijven weer meer gingen produceren om een redelijk inkomen te krijgen. Dit was de vicieuze cirkel waardoor halverwege de zeventiger jaren grote overschotten in de zuivel ontstonden, met als resultaat een zeer lage prijs voor zuivelproducten. Datzelfde gebeurde eind tachtiger jaren ook voor de akkerbouw.

Superheffing

1984 was een belangrijk jaar voor het Europees landbouwbeleid. Met een lege kas van de Europese Gemeenschap en een overschot aan zuivelproducten stond dat jaar in het teken van nieuwe onderhandelingen en maatregelen. Voor de melkveehouderij was het plan om een superheffing in te voeren waarbij ieder melkveebedrijf een quotum kreeg toegewezen voor het volume van de productie voor het jaar daarop. Dat werd bepaald aan de hand van de productie uit voorgaande jaren. Voor de hoeveelheid melk die daarboven werd geproduceerd, werd een heffing geëist. Dat betekende dat de boeren voor overtollige melk een lagere prijs kregen. Deze voorstellen zouden volgens de LBB-vrouwen de inkomens van de gezinsbedrijven flink aantasten. De gevolgen beïnvloedden de armslag van de boerin tweeërlei, namelijk om rond te komen zou zij meer moeten meewerken op het bedrijf en met een kleiner huishoudbudget moest zij ook meer werk in het huis doen om de uitgaven zoveel mogelijk te beperken.

Boerinnen deel van bedrijf

In een tijd met een krappe arbeidsmarkt, hoge financiële lasten en investeringen in het bedrijf vroeg het agrarisch gezinsbedrijf in de tachtiger jaren hernieuwde politieke aandacht. LBB verzette zich tegen de vraag of zogenaamd te kleine gezinsbedrijven nog wel bestaansrecht hadden en speelde de bal terug naar het falend Europees landbouwbeleid. Het gezinsbedrijf was en is de meest voorkomende bedrijfsvorm in de agrarische sector. In de loop van de twintigste eeuw had de afname van loonarbeid op

het bedrijf en het burgerlijke gezinsideaal in de landbouwsector geleid tot zogenaamde eenmansbedrijven. Daarin zou de landbouwer het werk zonder vaste arbeiders aankunnen en als broodwinner voldoende verdienen om het gezin te onderhouden. De boerin zou zich daarbij, zoals in een burgerlijk huwelijk, op het gezin en het huishouden kunnen concentreren.

Financieel medeverantwoordelijk

Het financieel vermogen in het gezinsbedrijf was in die tijd via het huwelijksrecht geregeld. Omdat meestal in gemeenschap van goederen werd getrouwd, was het vermogen dus een gezinsvermogen, van beide echtgenoten. Later kon door huwelijkse voorwaarden of in een man/vrouw maatschap van een gelijke verdeling worden afgeweken. Dit betekende ook dat beiden alle risico's en de daarbij behorende inkomensonzekerheid droegen. Voor de statistieken en de fiscus waren het bedrijf en gezinsleven op papier gescheiden, maar dat klopte niet met de praktijk. De meeste boerinnen waren en voelden zich daadwerkelijk deel van het bedrijf. Vaak waren zij niet alleen mede-eigenaar en medeverantwoordelijk vanwege hun huwelijk in gemeenschap van goederen, ook sprongen zij vaak bij in het werk waar en wanneer maar nodig. Hun aandeel was zelfs weer toegenomen nadat er geen vaste arbeiders meer waren en de opgroeiende kinderen langere schoolopleidingen volgden. Omdat het beleid deze verbondenheid en arbeid niet erkende, waren er veel zaken niet of niet goed geregeld voor boerinnen. Voorbeelden hiervan waren regelingen voor sociale zekerheid die via loonarbeid meestal automatisch geregeld waren, maar voor zelfstandigen in een gezinsbedrijf niet. Dit gold bijvoorbeeld zwangerschapsverlof, vervanging bij langdurige ziekte of compensatie voor invaliditeit. Hierdoor kwamen boerinnen vaak zelf in de problemen en uiteindelijk ook de bedrijven.

Inzicht in problematiek

LBB heeft in haar lezingen en discussies met andere boerinnen inzicht verkregen in hun problemen. In notities en brieven heeft LBB hierover aan de Nederlandse overheid en politiek kritische vragen gesteld en acties ondernomen. Zij bracht naar voren dat deze moeilijkheden vooral te maken hadden met de status van hun arbeid. In feite verrichtten de boerinnen onbetaalde arbeid. Als hun onbetaalde arbeid wel zou worden meegerekend, zou al gauw duidelijk worden dat landbouwproducten onder de kostprijs werden verkocht. Ook klopten de plaatjes niet meer die de inkomenspositie van boeren weerspiegelden. LBB bracht naar voren dat het langdurig werken onder de kostprijs in feite leidde tot het 'opeten' van het bedrijfsvermogen. Ook vroegen LBB-vrouwen zich af of het wel juist was om op deze wijze valse concurrentie tegenover andere bedrijfsvormen te voeren. Immers, zo vertelt een geïnterviewde: "De minister van landbouw vraagt toch ook niet aan zijn vrouw om vrijwillig mee te werken." Daaronder lag natuurlijk ook de vraag of de boerin zich wel als klapstoel of inspringkracht zou moeten laten gebruiken. En de vraag hoe zij als gelijkwaardige partner zou kunnen bijdragen in, naast, dan wel buiten het bedrijf.

Voor LBB was het behoud van gezinsbedrijven een eerste prioriteit. LBB-vrouwen wezen andere boeren en boerinnen erop dat alleen een kostendekkende prijs het voortbestaan van hun bedrijf kon garanderen. Bovendien vond LBB dat deze bedrijfsvorm een positieve bijdrage leverde aan de leefbaarheid van het platteland. De kinderen van de gezinsbedrijven gingen bijvoorbeeld in de dorpen naar school of naar de sportvereniging.

'Worden we niet heen en weer gemanipuleerd al naar gelang het landbouwbeleid, de overheid en misschien onze mannen en bedrijven dat uitkomt?' Boerinnen willen niet langer gebruikt worden als het elastiek in het landbouwbeleid. Een aantal boerinnen heeft zich verenigd in de Landelijke Boerinnenbelangen en wil haar geluid laten horen bij de landbouwvoormannen en beleidsmakers.

Ontstaan

De eerste verontrustende berichten uit Brussel afgelopen najaar maakt duidelijk dat de boerengezinnen de kosten van het falend EG-beleid moeten gaan betalen. De financiële nood van de boerengezinnen in de Veenkoloniën neemt toe door de problemen van de Avebe. In de glastuinbouw hebben de gezinnen te kampen met een flinke inkomensdaling door de hogere gasprij. Een aantal boerinnen dat niet langer vertrouwt op de belangenbehartiging door de landbouworganisaties gaat bij elkaar zitten. Zij willen zelf opkomen voor haar eigen belangen en voor die van haar gezin en bedrijf.

De boerinnen uit de Landelijke Boerinnenbelangen komen verspreid uit het hele land. Sommigen als afgevaardigden van een boerinnengroep in de eigen streek; anderen zitten er gewoon namens zich zelf, maar zijn vaak wel georganiseerd in een plattelands vrouwenorganisatie of standsorganisatie.

De groep werkt op twee manieren. Aan de ene kant wil ze het beleid veranderen door het beïnvloeden van belangrijke personen en het maken van publiciteit. Aan de andere kant wil ze boerinnen ondersteunen die in de regio werken aan de boerinnenproblematiek.

Ida: 'Een boerinnengeluid dat elders niet naar voren komt'

Hoewel Brussel de aanleiding vormt voor het ontstaan van de Landelijke Boerinnenbelangen, blijft het niet bij een protest tegen de bezuinigingsvoorstellen. Ook specifieke boerinnenproblemen hebben haar aandacht zoals haar onbetaalde arbeid voor et bedrijf, de gebrekkige sociale voorzieningen, de beperkte keuzemogelijkheden voor de boerin en haar dubbele taak van uithouden en bedrijf.

Er is voor deze groep dus werk zat, omdat elangenbehartiging door de bestaande organisaties maar nauwelijks ter hand wordt genomen. Het werken buiten de bestaande organisaties is echter vaak een ondankbare zaak. 'Weer zo'n aktiegroep' en daarmee is et etiket geplakt. Een horzel prikt naar alle kanten maar krijgt weinig lof.

ANDROUWMAAND vroeg enkele boerinnen van de Landelijke Boerinnenbelangen

Landelijke Boerinnenbelangen

Een horzel prikt naar alle kanten, maar krijgt weinig lof

Junii '84.

waarom ze zich bij de groep hebben aangesloten en hoe ze denken over de verschillen tussen hen onderling. Wat zijn haar ideeën over belangen van boerinnen, en hoe die verwezenlijkt moeten worden in deze tijd waarin de bezuinigingsdrijf van de regering overal toeslaat.

Waarom zijn jullie bij de groep Landelijke Boerinnenbelangen gekomen?

Corrie: 'Ik ben er bij gekomen uit onvrede met de bestaande situatie en ik hoop dat een groep met gelijkgestemde ideeën meer invloed op de situatie uit kan oefenen dan ik alleen.'

Judith: 'Ik wilde er graag bij om contacten te hebben met boerinnen in andere sectoren, in andere situaties en van andere leeftijden. Wij willen als afgevaardigden van onze eigen boerinnengroep dingen bepraten, stelling nemen en standpunten naar buiten brengen. De discussies die op de bijeenkomsten van de Landelijke Boerinnenbelangen gevoerd worden, proberen we terug te brengen in onze boerinnengroep.'

Jullie zeggen dat er in de Landelijke Boerinnenbelangen boerinnen uit allerlei richtingen zitten. Hoe ervaren jullie de verschillen die in de groep zitten?

Corrie: 'Ik ervaar ze als heel leerzaam. Als veeboerin weet ik nu veel meer van de pro-

blemen die fabrieksaardappeltelers hebben met de Avebe en ik weet nu ook hoe zwaar een paar cent verhoging van de gasprijs weegt voor een tuindersgezin.'

Judith: 'De verschillen leveren wel discussie op, maar we zijn allemaal boerin of je nu in de akkerbouw, veeveelt of tuinbouw zit. We zitten toch in ongeveer dezelfde situatie.'

Ida: 'Er zitten ook aanzienlijke leeftijdsverschillen in de groep. Bij jonge boerinnen onder ons met kinderen merk je dat ze veel meer aan huis gebonden zijn. Ze zijn vaak wel een stapje verder wat de man/vrouwverhoudingen betreft en hebben het da- wat gemakkelijker mee. De ouderen lopen vaker tegen traditionele rolverdelingen aan.'

Stien: 'Mannenorganisaties zijn traditiegebonden en niet vrouwvriendelijk'

Wat is het belang van de Landelijke Boerinnenbelangen?

Ida: 'Deze groep laat een boerinnengeluid

Een bijeenkomst van de Landelijke Boerinnenbelangen

horen, een geluid dat elders bijna niet naar voren komt. Soms komt een enkeling ermee of een kritische boerinnengroep, maar dat zet niet zoveel zoden aan de dijk. Nu wordt datgene dat boerinnen te vertellen hebben gedragen door een landelijke groep vanuit allerlei richtingen. Met z'n allen zijn we sterker en kunnen we druk uitoefenen waar we dat nodig vinden.'

Miny: 'Ik noem het onafhankelijk georganiseerd zijn. In deze groep ontwikkelen we vanuit onze eigen waarden een eigen kijk op de positie van boerinnen. De belangen tegenstellingen tussen boeren en boerinnen moeten hierin aan de orde komen.'

Waarom zitten er alleen vrouwen in de landelijke boerinnenbelangen?

Judith: 'Omdat boerinnen specifieke belangen hebben, en daar kunnen alleen boerinnen over praten.'

Ida: 'Als je met alleen boerinnen over je eigen positie praat dan komt er meer uit, doordat je elkaars verhalen herkent. Vrouwen hebben duidelijk een eigen belang bij de verbetering van hun eigen positie en die van hun gezin. Dat kunnen ze het beste zelf naar voren brengen. Bovendien is het in een gemengde groep vaak zo dat vrouwen minder snel hun mond open durven doen.'

Corrie: 'Wij zijn de laagst betaalde arbeidsters van Europa'

Corrie: 'Voor mij hoeft het niet persé met alleen vrouwen, maar ik denk dat we bij mannen geen voet aan de grond krijgen met kritische geluiden en zeker niet binnen de bestaande organisaties die ons meer als een bedreiging zien dan als een versterking.'

Je noemt nu de organisaties, waarom willen jullie niet alleen binnen de bestaande organisaties werken?

Stien: 'Op dit moment bestaat er geen andere organisatie die zich bezig houdt met

belangenbehartiging voor boerinnen. De PVO's richten zich op vorming en inzicht en de mannen-organisaties zijn nogal traditiegebonden en niet-vrouwvriendelijk. Daar is het moeilijk om het standpunt van vrouwen in te brengen.'

Ida: 'Soms merk ik wat voor remmingen een organisatie aan vrouwen oplegt, daar kunnen ze eigenlijk hun ei niet kwijt. Het is goed dat dat bij ons wel kan, om te merken dat ze daar niet alleen in staan!'

Judith: 'Het is belangrijk dat een boerin de keuze heeft'

Judith: 'De bestaande plattelandsvrouwen-organisaties vind ik meer gezelligheidsverenigingen. Ze komen niet specifiek op voor boerinnenbelangen.'

Ida: 'Nee, je kunt wat dat betreft niet veel van hun verwachten, hoewel er wel heel langzaam verandering in komt: kijk bijvoorbeeld maar naar de thema's van studiedagen over beroepsstatus. Wat ik heel jammer vind is dat de plattelandsvrouwenorganisaties hun leden stimuleren om cursussen te volgen om gelijkwaardig aan hun man te worden (net zo goed aardappels kunnen selecteren, net zo goed kalfjes kunnen verlossen enzovoort). Vrouwen moeten zich dan weer aanpassen, in dit geval aan het landbouwbeleid, in plaats van dat er naar hun eigen keuzes wordt gekeken.'

Voor zover bestaande organisaties met boerinnenbelangen bezig zijn, geven ze daar dus een bepaalde invulling aan. Wat vinden jullie nu specifieke boerinnenbelangen?

Ida: 'Wat zijn precies boerinnenbelangen? Door er over te praten, te doorvoelen, bewust te worden hoe we gediskrimineerd, gemanipuleerd worden, komen we er achter wat er verkeerd zit voor ons en wat er veranderd zou moeten worden om ons ook mens te laten zijn. Ik doe bij ons thuis bij

voorbeeld de boekhouding. Laatst tekende ik een belastingformulier, dat weer terug kwam met het verzoek of het *persoonlijk* ondertekend kon worden. Je mag wel de boekhouding doen, maar als het op zulke dingen aankomt, word je niet gekend. We moeten als vrouwen vechten om een gelijk stukje.'

Judith: 'Dat heeft dus ook te maken met de rolpatronen tussen boer en boerin.'

Corrie: 'De oorzaken van de onbetaalde en als normaal beschouwde inzet van de boerin, moeten steeds weer onder de aandacht van de beleidsmakers in de landbouw worden gebracht. Wij zijn de laagst betaalde arbeidsters van Europa.'

Judith: 'Ik vind het heel belangrijk dat een boerin de keuze heeft om al of niet mee te werken. Daarnaast moet de arbeid van boerinnen beter zichtbaar gemaakt worden, en moeten sociale omstandigheden voor boerinnen worden verbeterd.'

Miny: 'Een specifiek boerinnenbelang is naar mijn idee het recht op een individueel arbeidsinkomen. Maar wanneer zij binnen het gezinsbedrijf wil opkomen voor haar individuele recht op arbeidsinkomen, dan ondergraaft zij de positie van haar man. Die heeft een vrouw nodig die onbetaald wil werken.'

Miny: 'Recht op een individueel arbeidsinkomen'

Je noemt het recht op een individueel arbeidsinkomen, maar er wordt nu overal bezuinigd. Zeker op het EG-landbouwbeleid. Hoe denken jullie daarover?

Judith: 'Betaling van arbeid van boerinnen zal daardoor nog moeilijker worden. Toch moet dat komen van het inkomen van de man. Dat betekent hogere prijzen. Of er moet een basisinkomen komen.'

Miny: 'Moet er wel bezuinigd worden? De te grote EG- en andere overheidsuitgaven komen naar mijn idee voort uit een dolgedraaid economisch systeem. Bezuinigingen om ditzelfde systeem te handhaven of zelfs te versterken vallen bij mij dus al verkeerd. Als je bezuinigt op verbetering van de positie van de boerin, span je in feite het paard achter de wagen. Want de boerin levert met haar arbeid een belangrijke bijdrage aan de economie.'

Ida: 'Het landbouwbeleid, daar kan ik kort over zijn. Dat is het meest gericht op de belangen van de export en de industrie. De groep waar het om gaat, de agrariërs, is niet belangrijk. Die moet het maar zien te redden en anders gewoon afvloeien. En aan boerinnen wordt al helemaal niet gedacht. Ze maken mij niet wijs dat er geen beter beleid gevoerd kan worden. Het is meer dat men niet wil.'

Maritha Jansen
Toos Lodder
Marianne Scheepstra

2.3 Reëel inkomen

Boerinnen willen actie
**'Wij konden slechts
bidden en smeken
om groter quotum'**

Twentsche Courant Overijssels Dagblad, 21 februari 1986.

LBB streed jarenlang voor een sociaal rechtvaardig inkomen voor agrarische gezinsbedrijven. Zij heeft de lage inkomenspositie en de gevolgen bij boerengezinnen durven benoemen en zichtbaar gemaakt. Tijdens spreekbeurten hebben prominente LBB-vrouwen het taboe over de slechte situatie willen doorbreken door hun eigen verhaal en ervaringen te vertellen. Dat was erg lastig. In de tachtiger en negentiger jaren was het absoluut *not done* om als boerin over de eigen situatie te praten, laat staan over het lage inkomen en de gevolgen daarvan.

Laag uurloon

Het reële inkomen uit het bedrijf bleef achter, ook al groeide de arbeidsproductiviteit op de agrarische gezinsbedrijven gestaag. Consumenten kochten meer producten die al verwerkt of bewerkt waren, bijvoorbeeld drink- en fruityoghurt, panklare groentemixen of gesneden salademengsels. Toch bleef de prijs voor het basisproduct laag. De agribusiness vaarde ondertussen wel bij de meerprijs die deze industrie kon vragen voor het bewerkte product.

Er waren in de negentiger jaren wel verschillen per sector. Voor het basisproduct melk kregen veehouders minder, in de akkerbouw waren de prijzen vrijwel gelijk gebleven en de tuinbouwers kregen zelfs meer voor hun producten. Dat het gemiddelde inkomen van de boerengezinnen in de veeteelt niet verder afnam, maar vrijwel gelijk bleef, was mede te danken aan de melkquotering en gegarandeerde melkprijzen.

Net als vroeger probeerden boerengezinnen hun inkomen veilig te stellen door spreiding van activiteiten binnen en buiten het bedrijf. Deze spreiding doorbrak tevens de trend naar vergaande specialisatie. Veel bedrijven namen er een tweede tak bij, door bijvoorbeeld witlof in de winterperiode te telen. Dat zorgde voor risicospreiding, maar door meer arbeid te leveren gingen de verdiensten per uur drastisch omlaag. Oude discussies over een redelijk loon in verhouding tot het salaris uit loonarbeid kwamen daardoor opnieuw op de voorgrond.

Boerinnenbelangengroep wil stilte doorbreken

Trouw, 20 oktober 1993.

Verbreiding

Het eenmansbedrijf als ideaal bleek in de praktijk niet langer haalbaar. Binnen het bedrijf maar ook buitenshuis namen ook de vrouwen initiatief om extra inkomen te verwerven. In die tijd begonnen vele boerinnen met een eigen tak in het bedrijf, te denken valt aan een zorgboerderij, boerderijwinkel, minicamping of bloembinderij. Deze alternatieven boden boerinnen een eigen arbeidsdomein op het bedrijf waarmee zij hun medeverantwoordelijkheid voor het gezinsbedrijf meer zelfstandig kon invullen dan met inspringwerk. De boerinnen ondersteunden zo hun gezin en het bedrijf, terwijl ze ook in allerlei werkgroepen elkaar bijstonden door ervaringen uit te wisselen en actie te ondernemen om scholing en regelingen beter op hun behoeften te laten afstemmen. LBB onderstreepte dat dit niet alleen als emancipatie voor de boerinnen moest worden gezien. Vaak kwamen deze activiteiten uit noodzaak voort. Of zoals een geïnterviewde vertelde dat LBB-vrouwen het in de tachtiger jaren provocerend verwoordden als 'zodat hij – de boer – zijn hobby kan uitoefenen'. Daarmee wilden zij benadrukken dat deze situatie structureel niet klopte.

Consumenten centraal

De trend dat agrarische bedrijven te weinig aan inkomen opleverden, zette zich door. Ook het adviesorgaan Raad Landelijk Gebied (RLG) van het ministerie van LNV constateerde na onderzoek dat de prijs die de boer krijgt, reëel gezien was gedaald. De stilzwijgende acceptatie door de overheid en de samenleving ontlokte grote verontwaardiging. De gedachte dat boeren werkten voor de portemonnee van de consument bleef bestaan. Dagelijks ervoeren LBB-vrouwen naar eigen zeggen dat niet de boeren en boerinnen, maar de afnemers en de consumenten centraal stonden in het landbouwbeleid. Prijsverhoging werd boeren onthouden met verwijzing naar de landbouwsubsidies die immers prijsgaranties gaven. De politiek wenste niet te pleiten voor een betere prijs voor de boeren. Het argument was dat het meteen tot looneisen van arbeiders zou leiden. Volgens een geïnterviewde was deze acceptatie van de situatie zeer opmerkelijk. Welke andere onderneming zou dat immers tolereren: "Shell is ook een onderneming en daar moeten de cijfers wel met winst draaien en wij zijn ondernemer en dat wij dus met verlies moeten draaien, dat wordt geaccepteerd ...".

2.4 Armoede in de land- en tuinbouw

In hun strijd voor een redelijk reëel inkomen voor agrarisch gezinsbedrijven benadrukte LBB niet alleen de oorzaken, maar ook de gevolgen van de inkomensproblematiek: armoede onder agrarische gezinnen. Zij sloten zich aan bij de definitie van armoede die aangeeft dat het gaat om een 'bepaalde' groep mensen die onder het bestaansminimum leven. Begin negentiger jaren luidde LBB krachtig de bel. Met vele lezingen trokken

LBB-vrouwen maatschappelijk en politiek aandacht voor de inkomensproblematiek en de daaruitvolgende armoede in de agrarische sector. Het inkomen van de boerengezinnen in de veeteelt was vrijwel gelijk gebleven, maar de kosten stegen onder andere door hoge grond- en pachtprizen, loonwerk en wet- en regelgeving waardoor gevolgen niet uitbleven.

Bedrijfsbeëindiging

LBB wees op de gevolgen van gedwongen bedrijfsbeëindiging: terugtrekken in een sociaal isolement en jarenlange schulden. Verlies van (levens)werk, inkomen, woning, bedrijf en erfgoed hadden een enorm effect op alle betrokkenen van het gezinsbedrijf: man, vrouw, kinderen en in de buurt wonende familieleden. Bovendien was het neveneffect dat landbouwgezinnen minder tijd en middelen hadden om zich in te zetten voor de gemeenschap en dus de leefbaarheid op het platteland. Vanuit haar ervaring en kennis over sociaal-psychische en sociaal-economische problemen in agrarische gezinnen werkte LBB mee aan diverse onderzoeken op dit gebied, bijvoorbeeld in 1994 aan het onderzoek 'agrarische gezinnen in de zorgen'.

Geestelijke nood onder de boeren blijkt groot te zijn

Sociale nood

Samen met de Nederlandse Bond voor Plattelandsvrouwen organiseerde LBB in 1994-1995 het project 'Sociale nood op het platteland en de sociaal-economische positie van de vrouw'. In 1996 volgde hieruit de verspreiding van de documentaire 'Alle kruimels is brood'. Deze film werd veel gedraaid tijdens voorlichtingsbijeenkomsten en in 1997 op de televisie vertoond. Hiermee kreeg de berichtgeving over de armoede van het platteland op de televisie extra aandacht van het Nederlandse publiek. In de documentaire vertellen twee agrarische gezinnen over hun bestaan en de toekomst van hun bedrijf. Een toekomst in de agrarische sector heeft de jongere generatie die het bedrijf wil overnemen praktisch niet. Een gezin vertelt dat overname alleen nog mogelijk is als de ouders het nieuwe huis in het dorp weer verkopen en bij de zoon gaan inwonen. Bij een overname en doorstart is veel geld nodig om eventuele broers en zussen uit te kopen en dan is pensioenopbouw voor de ouders en investeringen voor modernisering vaak niet mogelijk. In de familie delen ouders en zoon uiteindelijk in de armoede. Deze film is veel vertoond en heeft landelijk aardig wat stof doen opwaaien.

Bestaansminimum

Om van die aandacht gebruik te maken dienden LBB, Kritisch Landbouw Beraad en de Werkgroep Kerken en Landbouw in 1996 een aanvraag in bij de minister van Aartsen van LNV om een onderzoek te starten naar de aard en omvang van armoede bij Nederlandse agrarische gezinnen. De onderzoeksresultaten zijn vastgelegd in het rapport 'Agrarische gezinnen en hun inkomens: Is er sprake van armoede?' (1999) en het rapport 'De beleving van armoede in agrarische gezinsbedrijven' (2000). Uit deze onderzoeken bleek dat een kwart van de onderzochte bedrijven onder het bestaansminimum leefde. Het onderzoek gaf ook aan dat onduidelijk overheidsbeleid leidde tot inkomensonzekerheid bij de ondervraagden, waardoor zij de bedrijfsinvesteringen en onderhoud aan gebouwen uitstelden. Dat kwam niet ten goede aan de bedrijfsresultaten op langere termijn. Bovendien werd vastgesteld dat de prijzen voor producten gelijk bleven ondanks de stijgende lasten. Observaties die verontruste LBB-vrouwen begin tachtiger jaren al hadden

opgemerkt en RLG ook in 2001 in haar advies aan LNV had opgenomen. Opvallend was dat het onderzoek aantoonde dat juist de middelgrote bedrijven moeite hadden om rond te komen vanwege uitbreiding, investeringen en leningen. In de inkomensproblematiek ging het dus niet alleen om de kleine bedrijven zoals vaak werd gedacht. Het ging om een veel grotere groep waarvoor aandacht nodig was. Op deze wetenschappelijke basis kon LBB haar werk in de agrarische inkomensproblematiek met kracht uitbouwen.

'Landbouw en Inkomen'

In 1998 werd op initiatief van LBB de Werkgroep 'Landbouw en Armoede' opgericht om direct de conclusies en aanbevelingen uit de bovenstaande onderzoeken in de praktijk te vertalen. Later kreeg deze werkgroep de naam 'Landbouw en Inkomen'. In samenwerking met de werkgroep organiseerde LBB diverse activiteiten. Studiedagen, zoals 'De strijd om een rechtvaardig boerenbestaan: verkwanseling van het platteland?' en symposia, zoals 'Het bestaansrecht van boeren- en tuindersgezinnen' behoorden ook tot de activiteiten. Daarmee wilden zij de oorzaken en knelpunten van armoede in de agrarische sector zichtbaar maken en aan de kaak stellen. Belangrijk vonden LBB-vrouwen de aandacht en erkenning voor de doelgroep. Tot aan 2008 schreef de werkgroep diverse nota's met aanbevelingen voor politiek en samenleving en bracht die ondermeer in hoorzittingen, gesprekken en brieven onder de aandacht bij Tweede Kamerleden en het ministerie van LNV. Voorbeelden zijn de Nota Landbouw en Armoede – Een rechtvaardig inkomen voor boer(in) en tuinder(svrouw) op een duurzaam platteland (1998) en het boek Veertien levensverhalen van boeren en tuinders – Die onzekerheid nekt je! (2007).

Levensverhaal van Bernadette

Bernadette groeide op in Zeeland. In de dertiger jaren kreeg ze op jonge leeftijd te maken met grote armoede. Ze vertelt dat het met de komst van de oorlog beter ging met het bedrijf. Dat klinkt merkwaardig, maar alle producten werden opgekocht. Het was volgens haar een kwestie van vraag en aanbod, maar dat veranderde al tijdens en vlak na de oorlog. Zware jaren volgden. De zestiger jaren beloofde beterschap. *“De ervaringen van de armoede verdwijnen nooit meer uit mijn leven, echt niet. De dertiger jaren en dan die rottige melkprijs in de zeventiger jaren. Nu is het weer hetzelfde. De geschiedenis herhaalt zichzelf en niet alleen in de landbouw.”*

Verschillen van inzicht

Begin zeventiger jaren kwam er beterschap. De goede prijs voor een redelijke melkproductie werd alom gevierd, maar het kon volgens haar toch niet zo doorgaan. Door de goede prijs gingen bedrijven steeds meer produceren. In een agrarisch gezin waren er verschillen van inzicht over hoe de toekomst van de agrarische bedrijven en de landbouw eruit zou moeten zien. De één wilde uitbreiden, vergroten en groeien, en de ander wilde grenzen stellen aan de voedselproductie. *“Dat liep gewoon door gezinnen heen. Ik heb ook menig traan gelaten. Als je het thuisfront en je omgeving niet mee had was het toch heel moeilijk. Ik zat hier in een omgeving van grote boeren. Al moesten die de eigen stront eten, dan zouden ze nog niet zeggen dat ze het moeilijk hadden. Dit had ik met name geleerd toen we met LBB de telefonische hulpdienst voor agrariërs opzetten. Ik had daar ook als vrijwilliger aan de telefoon gezeten. Anoniem durfde mensen te praten. ‘Ik zou zo graag anders willen, maar het is thuis niet bespreekbaar’ en ‘We moeten eigenlijk stoppen met het bedrijf. We moeten verkopen, want zo is het niet meer te doen’. En een ander duwt de ongeopende rekeningen achter de koelkast. Allemaal zulke verhalen.”*

Als het nou een jongen was...

Na de lagere school wilde Bernadette doorleren en ze ging samen met het schoolhoofd naar huis om te praten met haar vader. Het werd al gauw duidelijk dat hij daar heel anders over dacht. *“Hij keek naar de meester en zei ‘doorleren? Ze moet later toch luren wassen en krotten koken’. Toen zei hij ‘als het nou een jongen was...’ en hij spuugde voor de schoenen van die meester tabak op de grond. Het was een stukje minachting. Maar ik hoorde die opmerking ‘als het nou een jongen was’ en dacht ‘als ik ooit kinderen krijg zal mij dat nooit gebeuren’. Als je afhankelijk bent van iemand moet je naar diegene zijn pijpen dansen. Mijn kinderen heb ik dus allemaal zo opgevoed dat ze economisch onafhankelijk konden zijn, zodat mijn dochters nooit afhankelijk zouden zijn van een kerel.”*

Geselecteerd voor de Flevopolder

Bernadette en haar man hadden in Zeeland een gemengd bedrijf. Door wat nu milieuumstandigheden wordt genoemd, moesten zij eind zestiger jaren weg. Buren klaagden bijvoorbeeld over stank van de mesthoop en geluidsoverlast van de melkmachine. Na een zware sollicitatieprocedure werden zij begin zeventiger jaren ingeloot voor een melkveebedrijf in Flevoland. Het huis en de gebouwen moesten ze zelf neerzetten. Ondanks alles konden ze zonder grote problemen een hypotheek krijgen bij de bank. Zelf hadden ze allang in de gaten dat de nieuwe begroting een grote last zou worden, maar *“Je was geselecteerd op je ondernemerskwaliteiten. Ze hadden daar dus vertrouwen in. We zaten er een poosje en toen ging de melkprijs naar beneden. Er kwam overproductie, want iedereen had stallen van ongeveer honderd koeien.”*

Kritisch

Bernadette kwam uit een 'gewone' boerenwereld. Zij leefde in een tijd waarin vrouwen nog geen lid konden worden van de CBTB en ze weinig tot niet bezig waren met politiek. Bernadette was dat wel. Zij was een vrouw die al jong had geleerd om financieel onafhankelijk te zijn. Om als kritische vrouw te strijden voor haar positie in de maatschappij en was dus zeer politiek bewust. Het was voor haar belangrijk om een ander landbouwbeleid van de grond te krijgen. Daarin voelde ze zich gesteund door andere LBB-vrouwen. Ze stond niet alleen. *"Begin zeventiger jaren was ik veel met het bedrijf bezig. Dat moest helemaal worden opgebouwd. Ik had toen ook contact met Mansholt. Zijn ideeën over gezinsbedrijven vond ik veel beter dan alleen het behouden van de kleine bedrijfjes. Een gezinsbedrijf was bijvoorbeeld voor het sociale leven op het platteland veel aantrekkelijker. Meerdere mensen hadden werk en zelf had je ook soms een weekend vrij. Zijn initiatieven spraken mij wel heel erg aan en daarover had ik contact met hem."*

Cursus landbouwpolitiek

Op aandringen van haar moeder mocht Bernadette toch naar de huishoudschool. Na de oorlog had ze de NA acte gehaald om zo, tot aan haar trouwen, voor de klas te staan. Veel later kreeg ze de kans om gastlessen te geven aan de Hogere Agrarische School in Dronten. In LBB, het gezin, het bedrijf en in haar lesgeven bleef Bernadette zichzelf kritisch ontwikkelen. Zo volgde ze bijvoorbeeld een cursus landbouweconomie en -politiek aan de toenmalige Landbouwhogeschool Wageningen. Dat was niet alleen voor haar een uitdaging, maar ook voor de docent. Het moest volgens haar soms echt een uitdaging zijn om een kritische LBB-boerin in de klas te hebben. *"Die professor had ontdekt dat ik uit de Flevopolder kwam en dat we daar een behoorlijk groot bedrijf hadden. Tijdens een les probeerde hij mij gewoon onder de gordel te raken. Hij zei: 'De boeren in de Flevopolder zitten op grond van het Rijk en betalen een flutpachtje. Die profiteren het meest. Als jullie echt boer willen zijn dan moeten jullie de grond kopen.' Die kerel ging vertellen dat we gouden eieren verdienden door de kip, het Rijk. Toen dacht ik: 'Mijn God, waar haal je het lef vandaan' en ging met hem in discussie. Op dat moment dacht ik: 'Vent, je hebt geen lor om voor je kont te hangen. Je zit gewoon boeren af te kraken.' Ik was de oudste in die klas en mijn medestudenten volgden daar hun opleiding. Die zaten met de oren en ogen wijd open te luisteren naar de discussie. Die hadden nog nooit zoveel tegenspraak tegen een docent durven hebben. Na de les kwam hij er op terug. Hij voelde zich wel aangesproken. Het bleek dat hij een boerenzoon was, maar zijn broer had het bedrijf overgenomen. Het was vreselijke jaloezie. Hij was geen boer geworden en wij zaten op grond van de Staat. Op een gegeven moment viel er een last van mijn schouders. Ik dacht: 'Man, wat ben jij zielig', maar die studenten kregen wel les van hem. Die leerden wel dat de boeren in de Flevopolder zouden profiteren van de Staat. Zo werden die gehersenspoeld."*

Aanvullende hypotheek

Het bedrijf van Bernadette en haar man is een aantal jaar geleden overgedragen aan een zoon. Niet dat dit vanzelf ging, want op vijftenzestigjarige leeftijd moesten ze opnieuw naar de bank voor een aanvullende hypotheek. Ze wonen nog steeds in de buurt van het bedrijf, maar door hun hoge leeftijd en een verminderde gezondheid moesten ze beide een stapje terug doen op het boerenbedrijf.

3 Verander de wereld, begin bij jezelf

LBB vormde een kritisch platform dat zich later uitstrekte tot kerkelijke, maatschappelijke en politieke organisaties waar ze mee ging samenwerken in de speurtocht naar medestanders om het landbouwbeleid tijdig om te kunnen buigen. Op het spel stond een duurzame landbouw en voedselproductie in Nederland, Europa en wereldwijd. In lezingen, spreekbeurten en workshops in Nederland en andere Europese landen zoals Oostenrijk en Spanje uitte LBB zich zeer kritisch over het internationaal landbouwbeleid. Deelname aan congressen en studiedagen leverde LBB ook vele internationale contacten op. Die leidden weer tot uitwisselingsprogramma's met kritische vrouwenorganisaties uit andere landen zoals Lapland, Polen, India, Noord-Amerika en Costa Rica. Deze ontmoetingen heeft LBB veel inzicht gegeven in de gelijkenissen tussen de positie van boerinnen wereldwijd.

Een andere kijk

“Boerinnen vanuit andere landen kwamen via een uitwisselingsprogramma hier op de boerderij. Dan vroeg ik of ze koffie wilden. ‘Nee, geen koffie.’ ‘Thee?’ ‘Nee, geen thee.’ En dan zei ik: ‘Maar jullie komen uit het land van de koffie en dan drinken jullie geen koffie?’ Nee, dat was veel te duur. Dat dronken ze niet en als we ze dan wegbrachten naar Schiphol, gaf ik ze allemaal een pak koffie mee. Deze ervaring gebruikte ik vervolgens in een lezing en dan reageren mensen heel verbaasd: ‘O, het is wel raar dat ze in hun eigen land geen koffie kunnen kopen.’ En dan ga ik verder met mijn verhaal, want in Nederland zijn heel veel melkveebedrijven. Maar ik ken heel veel gezinnen die eten geen roomboter. Die eten margarine, omdat roomboter veel te duur is. Ik ben ook in India geweest en de situatie daar, in Afrika of hier is precies hetzelfde, alleen het niveau is verschillend. Dat komt omdat we in een wereldwijd uitbuitingsstelsel leven. Of het nou gaat over gas, grondstoffen, zorg of landbouw, het is een uitbuitingsstelsel.”

Melkplassen en boterbergen

De ideologie van de vrije markt lijkt – zoals besproken in het vorige hoofdstuk – op gespannen voet te staan met de ideeën van LBB over de belangen van de agrarische gezinsbedrijven. Liberalisering en globalisering van de voedselproductie zou volgens LBB leiden tot armoede en voorbijgaan aan de sociale en culturele gevolgen. Dit geldt niet alleen voor Nederlandse agrariërs. Vrije handel heeft immers ook consequenties voor boeren en boerinnen in de rest van de wereld. Dit gold bijvoorbeeld voor de melkplassen en boterbergen van begin tachtiger jaren. Hoewel de individuele melkveehouder meer moest melken om aan zijn verplichtingen te kunnen voldoen, droeg hij op wereldniveau bij aan de productie van zuivel die groter was dan de koopkrachtige vraag. Nu is de voedselproductie op verschillende niveaus in quota vastgelegd. Voorbeelden zijn de melk- en suikerquota en het recht op een bepaald aantal dieren. Maar LBB-vrouwen vroegen zich indertijd af wat er zou gebeuren als in 2015 het melkquotum zou komen te vervallen.

Afb. 1. Internationale contacten en uitwisselingsprogramma's met boerinnen uit landen zoals India en Brazilië (Foto: Archief LBB).

Aarde, Boer en Consument

LBB was met name in de eerste tien jaar zeer actief in het schrijven van notities en aanbevelingen voor het Nederlands en Europees landbouwbeleid. De vrouwen legden die ook voor op vergaderingen van de landelijke agrarische belangenorganisaties, maar daar vonden ze weinig tot geen gehoor. Ze probeerden daarvan te leren door de opgedane ervaringen te bespreken en vervolgens afspraken te maken voor nieuwe activiteiten en strategieën. Samen met kritische plattelandsvrouwen en de religieuze congregaties zette LBB zich in om situatie in de Europese landbouwsector en wereldwijd scherp bloot te leggen. In 2001 gingen ze een nieuwe samenwerking aan met zeven kritische boerenorganisaties verenigd in het platform Aarde, Boer en Consument (ABC). Dit platform werd ook ondersteund door politieke partijen als de SP en GroenLinks. In 2001 schreef LBB mee aan het ABC-manifest dat pleitte voor een duurzaam en rechtvaardig nationaal en Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid (GLB). Daarin braken ze opnieuw een lans voor een samenleving die zou weten waar de intensief en industrieel geproduceerde grondstoffen vandaan kwamen, wat ermee gebeurde en wat de gevolgen waren voor de producent, de consument, de aarde, de dieren en het milieu.

Streven naar een betere wereld

Na jarenlang lobbyen en pleiten voor een sociaal rechtvaardige en duurzame landbouw trok een belangrijk deel van de LBB-vrouwen de conclusie dat primaire producenten in de landbouw nauwelijks een rol meer speelden. Ze leken het verloren te hebben in de publieke discussie en niet alleen in Nederland. In Nederland was de algemene opinie volgens hen dat boeren niet als slachtoffer van de inkomensbeperkingen werden gezien, maar als vervuilers en kapitalistische uitbuiters. Tijdens gesprekken met boerinnen uit het buitenland kregen zij meer dan eens te horen dat ze de landbouw in de derdewereldlanden ondermijnden: "Verander alstublieft jullie systeem van marktgerichte landbouw, waarin wij worden gedwongen om grondstoffen voor jullie te verbouwen, terwijl jullie de verwerkte eindproducten weer bij ons dumpen. Laat ons ons eigen voedsel verbouwen en blijf bij ons weg." Dergelijke opmerkingen brachten LBB vrouwen is een lastig parket, omdat zij daarin persoonlijk werden aangesproken. "Dus ook als boerin buit ik het milieu en de dieren uit, ook ben ik zelf dader én slachtoffer. Dat kan ik niet rijmen met

mijn geloof. Ik kan het niet en wil het niet. Ik wil niet worden uitgebuit en ik wil anderen niet uitbuiten. Ik wil gewoon de kost verdienen.” De wens om voor een betere wereld te strijden was soms pijnlijk en bracht hen in een persoonlijk dilemma. Waar was die andere wereld waarin boeren en boerinnen willen leven en hoe zag die er dan uit? LBB-vrouw Miny Wolterink-Ten Den verwoordde dit in het gedicht ‘Een wereld waarin boerinnen willen wonen’. Zij schreef het voor een lezing te Deventer in juni 1987 en liet zich daarbij inspireren door het bekende gedicht ‘Er is een land waar vrouwen willen wonen’ van de feministe Joke Smit.

Afb. 2. Internationale contacten en uitwisselingsprogramma's met boerinnen uit landen zoals India en Brazilië (Foto: Archief LBB).

Een wereld waarin boerinnen willen wonen

Er is een wereld waarin boerinnen willen wonen,
Waar boerin-zijn niet betekent: onzichtbaar, slaafs en klein.
Waar vrouwen niet om mannen concurreren,
Maar vriendinnen en gelieven kunnen zijn.
Waar bedrijfsbeëindiging niet als onontkoombare ontwikkeling wordt aanvaardt,
Maar steeds opnieuw wordt nagegaan wie zwak zijn en wie sterk.
En alle zorgen voor wie hulp behoeven,
En het brood verdienen in weinig uren werk.

Er is een wereld waar boerinnen willen wonen,
Waar onrecht niet als een natuurgegeven wordt beschouwd.
Waar dienstbaarheid niet toevalt aan een sekse,
En niet vanzelf een man de leiding houdt.
Waar boerin niet hetzelfde is als huisvrouw,
Maar als een beroep met eigen status wordt erkend.
Waar zeggenschap over productie gegarandeerd wordt,
En vrouwen als bestuurder vanzelfsprekend zijn.

Er is een land waar boeren willen wonen,
Waar jongens van de plicht tot stoer doen zijn bevrijd.
Waar niemand wint ten koste van de ander,
En boer-zijn ook betekent: zorgzaamheid.
Waar boeren, wat minder ondernemend, niet minder hoeven zijn.
Waar groten en kleinen elkaar niet hoeven haten,
Maar eindelijk bondgenoten zijn.

Er is een wereld waar boerinnen willen wonen,
Waar produceren niet betekent goedkoop en milieuvuil.
Waar productie in dienst staat van natuur, dieren en mensen,
En manipulerende uitbuiting wordt tot waardeloze ruil.
Waar fundamentele behoeften van ieder op deze aarde,
Centraal staat en erkend wordt als hoogste waarde.
Waar economische systemen aan die waarde worden afgemeten,
En elk mens kan werken en slapen met een gerust geweten.

Er is een wereld waarin mensen willen wonen,
Waar voedsel is voor wie honger heeft.
Waar productie is afgestemd op wat mensen werkelijk behoeven,
En de organisatie daarvan in handen van allen is.
Waar alle producenten en consumenten, ongeacht sekse of burgerlijke staat,
Zeggenschap over eigen leven en toekomst hebben.
Dat is een wereld, waarin boerinnen willen wonen,
Waar zij veertig, zestig, tachtig willen zijn.

Afb. 3. Gedicht van Miny Wolterink-Ten Den, voorgedragen te Deventer, juni 1987 (Archief: LBB).

Levensverhaal van Martha

Martha is geboren als boerendochter in Overijssel, op een klein gemengd bedrijf in een groot gezin. Dat zij als dochter zou doorleren, was, net zoals in de verhalen van Anne en Bernadette, niet vanzelfsprekend. *"Mijn vader zei: 'Komt niets van in, want als een meisje leert, dan deugt ze later niet voor het werk'. Dat heeft mij gevormd."* Gevormd om te deugen voor werk in huishouding en op de boerderij. Na de huishoudschool werd ze ontevreden met de beperkte toekomstmogelijkheden. Ze ging werken als dienstmeid 'voor dag en nacht' en volgde de ULO in de avonduren. Na het afronden van de ULO was het vanzelfsprekend dat ze bij haar ouders thuis in de huishouding en op de boerderij ging werken, want haar oudere zus trouwde.

Melkmachine

Met de komst van de melkmachine zag ze haar kans schoon om de opleiding tot gezinsverzorging te volgen. Met veel plezier deed ze dat werk vijf jaar, tot ze trouwde met een boer en introk bij zijn ouders. Er kwamen kinderen en toen die wat ouder waren, is Martha deeltijdopleidingen gaan volgen, MBO en HBO Maatschappelijk Werk. Het inkomen uit het melkveebedrijf was erg laag. Perioden van uitbreiden en verbouwen volgden elkaar op. *"We betaalden ons gek aan rente (11%) en aflossing voor de grond die we erbij hadden moeten kopen, en de melkprijs werd niet beter. Toen ben ik buitenshuis inkomsten gaan zoeken en mijn baan diende tevens als stage voor mijn opleiding. Met twintig uur in de week in loondienst verdiende ik meer dan mijn man die op het bedrijf tachtig uur in de week werkte. Zoiets is niet goed voor het gevoel van gelijkwaardigheid."*

Martha beschrijft zichzelf als een kritische boerin. De vanzelfsprekendheid waarmee boeren en boerinnen steeds afhankelijker werden gemaakt van industrie en handel en banken, doordat de prijzen voor de producten politiek worden bepaald, kon ze niet accepteren. *"Ik kon dat niet rijmen met mijn geloof. Vanuit kerkelijke betrokkenheid was ik actief in de Ontwikkelings- en Vredesbeweging en verkocht zuivere koffie in de kerk. Dat was in de periode dat plattelandsvrouwen ook actie voerden met leuzen zoals 'je mag er zijn als boerin' en 'wees trots dat je boerin bent'."* Martha werd actief in de Agrarische Commissie van de Katholieke Plattelandvrouwen Organisatie (KPO), eerst regionaal, toen provinciaal. *"Daar werd ik voorzitter. Tijdens een bijeenkomst hadden we een sociaal-economisch voorlichter uitgenodigd. We wilden het gaan hebben over de mede-verantwoordelijkheidshewing voor melk, over de angst en hoe het allemaal verder moest. De hele zaal zat vol met ruim tachtig mensen, allemaal boerinnen. Eén van de boerinnen stelde daarna de vraag: 'Dus als ik het goed begrijp, betekent het dat en dat en zus en zo. Ja, maar dat hoeven wij toch niet te pikken? Wat vinden jullie daar dan van?' Ze keek de zaal rond en er kwam een daverend applaus. Iemand [een man], hoger uit de organisatie gebood mij om de spreekster de mond te snoeren. Ik zei dat ik als voorzitter de leiding had en dat alle boerinnen recht van spreken hadden."*

Hier ook geen zuivere koffie

"Ik werd me steeds meer bewust van de samenleving en de wereld en de onderdrukkende krachten. Het was hier in de Nederlandse landbouw ook lang geen zuivere koffie. Je was als agrarische vrouw wel medeonderneemster, maar o wee als je écht wilde meepraten over het landbouwbeleid. En dat was nou net het probleem. Ik was boerin, medeonderneemster en actief in de kerk. Ik verkocht zuivere koffie uit het buitenland, maar hier was het ook geen zuivere koffie. In mijn ogen deugde dat niet."

Luis in de pels

Het ging allemaal niet vanzelf, maar wel vanuit een diepe overtuiging dat ze de wereld rechtvaardiger moest maken en haar verantwoordelijkheid als medeonderneemster dragen. *"Met LBB heb ik de functie van luis in de pels van het landbouwbeleidsmakers vervuld. En nee, daar doe ik nu niet zoveel meer aan"*, vertelt ze lachend. Haar positie is veranderd. Ze is geen boerin meer, maar haar ideeën en denken zijn niet veranderd.

4 Vrouw in beweging

Met de woorden 'vrouw in beweging' kunnen we de gehele periode van vijftientig jaar LBB kenmerken. Op het eerste gezicht lijkt het vanzelfsprekend: de aanwezigheid van de boerin en haar plaats in het agrarisch gezinsbedrijf. Maar LBB-vrouwen zorgden voor beweging: van henzelf, hun 'plek' op het bedrijf en in het gezin, de organisaties waar zij mee te maken hadden of opzochten, in de initiatieven die zij ondernamen en in hun eigen leven thuis. Zij maakten zich sterk voor hun positie als vrouwen in het agrarisch bedrijf. Zij pleitten voor medezeggenschap op het bedrijf en in de agrarische belangenorganisaties waarbij hun bedrijf was aangesloten. Zij streefden naar een volledige erkenning van hun bijdrage, met daarbij de toegang tot de regelingen die bij een beroep of ondernemerschap passen: kwalificaties, sociale zekerheidsregelingen en andere voorzieningen. Dit hoofdstuk geeft een aantal voorbeelden die laten zien dat ze die weg niet zonder slag of stoot konden afleggen.

4.1 Boerin, omdat je met een boer trouwt?

LBB ging ervan uit dat de erkenning van agrarische vrouwen als autonome producentes geen actiepunt voor emancipatie zou moeten zijn. LBB-vrouwen benadrukten dat die erkenning een fundamenteel mensenrecht is, dat hen onterecht onthouden werd. De geschiedenis leerde echter dat het pure noodzaak was om voor een verantwoorde politieke besluitvorming te strijden die hen recht zou doen. In januari 1984 nam de LBB-initiatiefgroep de bevordering van gelijke behandeling van mannen en vrouwen in de land- en tuinbouwsector ter hand. Zij volgden de debatten over gelijke behandeling op Europees niveau en vertaalden die door naar noodzakelijke aanpassingen in het nationale beleid. LBB heeft steeds weer de discussie over beroepsstatus, zeggenschap, arbeidsdeling, en sociale en fiscale zekerheid voor vrouwelijke zelfstandigen of partners in de land- en tuinbouwsector aangezwengeld als een horzel in de pels en de resultaten met veel elan bevochten.

Onzichtbare bijdrage

De basis voor veel LBB-activiteiten vormde de LBB-notitie 'Loon naar werken is positie versterken'. Zij klaagden aan dat vrouwelijke partners op het bedrijf werkten, maar formeel niet over de inkomsten die zij door hun arbeid inbrachten, konden beschikken. Hun bijdrage was zelfs niet zichtbaar in de bedrijfsberekeningen. Tezamen waren beide misstanden een doorn in het oog. Zij stonden symbool voor de afhankelijke positie van vrouwelijke partners. Met hun notitie hadden de LBB-vrouwen een voorsprong genomen op de overheidscommissie 'Meewerkende vrouw in het eigen bedrijf' die in 1986 haar eindrapport 'Loon naar werken' publiceerde. De overheidscommissie zette een veel gematigder toon neer en probeerde binnen de bestaande structuren oplossingen te vinden. Uiteindelijk koos de regering voor fiscale en juridische aanpassingen om de ingebrachte arbeid van partners zichtbaar te maken. Dit waren de zogenaamde 'meewerkaftrek' voor de belasting en later de erkenning van de man/vrouw-maatschap als rechtsvorm voor het bedrijf van gehuwde zelfstandigen. Dit gaf boerinnen in ieder geval de mogelijkheid geld te claimen en voor uitgaven te besteden die zij goed achtten. In geval van scheiding was bovendien duidelijker wat zij aan inkomsten had ingebracht, dan wel zelf te besteden had gekregen. Directe beloning voor het werk op het bedrijf

kon via deze regelingen niet bewerkstelligd worden. Pas na veel debatteren konden echtgenoten in geld voor hun werk gecompenseerd worden.

Sociale regelingen

LBB zette ook de schouders onder het tot verbeteren van de sociale voorzieningen voor boerinnen, met name een goede zwangerschaps- en bevallingsverlofregeling en een arbeidsongeschiktheidsregeling voor agrarische vrouwen. Deze zaken waren toentertijd niet goed geregeld. Immers, je werd vanzelf boerin als je met een boer trouwde. Daar kwamen geen andere papieren dan de trouwakte aan te pas. Dat de boerin het gezin en de huishouding runde en daarnaast klaarstond voor het bedrijf was sinds mensenheugenis een vanzelfsprekende zaak. Het werd dan ook niet betwist dat haar bijdrage aan het bedrijf vaak onmisbaar was, maar er waren er nooit voorzieningen in de regelingen getroffen om hun sociale zekerheid veilig te stellen. Zelfstandigen konden hun vrouw wel verzekeren, maar moesten daar vaak onevenredig hoge premies voor betalen. In de praktijk konden de meeste vrouwen, hun gezin en hun bedrijf nergens op terugvallen als zij zwanger, ziek of deels arbeidsongeschikt werden. Dit had tot gevolg dat agrarische vrouwen hun gezondheid vaak verwaarloosden om maar zo lang mogelijk door te blijven werken. Uiteindelijk is in 1998 de Wet Arbeidsongeschiktheid voor Zelfstandigen (WAZ) aangenomen, maar deze werd in 2004 weer afgeschaft. LBB zag in de praktijk dat dit een slechte regeling was vol hindernissen. Nu hebben vrouwelijke zelfstandigen sinds 2007 bij zwangerschap recht op een uitkering vanuit de regeling Zelfstandig en Zwanger (ZEZ).

Toch zeker wel op huwelijkse voorwaarden?

“Ik kan meerdere boeren aanwijzen die zijn gestopt en nu in het dorp wonen. Die zijn gewoon ‘afgevoerd’. Ze hadden geen geld om ergens anders te wonen en nu moeten ze huren. De boerin wordt er zo in mee getrokken. Ze gaat toch in maatschap en steekt er al het geld van haarzelf in. Als er iets gebeurt, dan is alles weg. Als boerin moet je echt op huwelijkse voorwaarden trouwen. Dat werd ook door ons gezegd: ‘Ga niet in gemeenschap van goederen trouwen, want je hebt nooit wat voor jezelf’. Een andere slogan die we gebruikten was, ‘stap er niet in zonder dat je het gescheiden hebt.’”

Geen zeggenschap, wel risico

Een ander aandachtspunt voor de positie van agrarische vrouwen was het huwelijksrecht. LBB vroeg aandacht voor de voor- en nadelen voor vrouwen indien zij in gemeenschap van goederen of op huwelijkse voorwaarden trouwden. Hierbij kwam opnieuw hun standpunt terug dat een boerin zelf moest kunnen kiezen of zij voor het bedrijf een positie als werkneemster met arbeidscontract of als ondernemster wenste vast te leggen. Maar vanuit de praktijk wisten zij dat het thuis op de boerderij niet alleen veel discussie gaf, maar ook dat het juridisch niet zo simpel was om deze keuzemogelijkheid te verwezenlijken. Juridisch was een arbeidscontract binnen het huwelijk op dat moment niet mogelijk. De huwelijkspartner van het bedrijfshoofd was automatisch mede-ondernemster, ook al had zij vaak geen zeggenschap.

‘Zonder zeggenschap ook geen risico’ ging echter niet op voor het agrarische gezinsbedrijf. De boerin droeg dezelfde risico’s als haar man, ook als zij niet in de besluitvorming betrokken werd. Ze had bovendien niet de juridische bescherming die boeren vanwege hun beroepsstatus wel hadden. LBB zette duidelijke vraagtekens bij deze manier van

bedrijfsvoering. Ook pleitten zij voor bescherming van de privacy van het gezin en het privékapitaal. Het mogelijk faillissement van het bedrijf betekende namelijk dat alles, ook wat het gezin aanging en wat het aan bezittingen voor het gezin had, als onlosmakelijk deel van het gezinsbedrijf in de vereffeningen van uitstaande schulden werd betrokken. Kortom, een rechtvaardige verdeling van posities en zeggenschap tussen mannen en vrouwen in agrarische gezinsbedrijven was ingewikkeld en lastig om te realiseren, juist omdat gezin en bedrijf van oudsher economisch en juridisch sterk verbonden waren.

Afb. 4 en 5. In 1997 ontvangt LBB samen met vijf andere vrouwenorganisaties de LNV-emancipatieprijs voor het projectvoorstel 'Agrarische vrouwen en herstructurering in de intensieve veehouderij'.
(Foto's: Archief LBB)

4.2 LBB en emancipatie

LBB heeft de positie van de boerin op vele plaatsen en gelegenheden aan de orde gesteld. Zo nam zij ook deel aan de externe klankbordgroep voor de nieuwe emancipatienota van het ministerie van LNV in 1996. LBB was ook lid van de initiatiefgroep van de Stichting Agrarische Vrouwen en Herstructurering (SAVH). De initiatiefgroep schreef de notitie 'Sociaal begeleidingsplan voor agrarische vrouwen inzake stimulerings- en herstructureringsbeleid in de intensieve veehouderij'. De SAVH maakte zich sterk voor erkenning van de positie en zeggenschap van agrarische vrouwen ten aanzien van het te ontwikkelen stimulerings- en herstructureringsbeleid, zoals werd voorgesteld in de Integrale Notitie Mest- en Ammoniakbeleid (1995). In het voorstel voor een sociaal begeleidingsproject was het de bedoeling agrarische vrouwen als specifieke doelgroep te ondersteunen. Het voorstel was samen met hen te bezien wat veranderingsprocessen in de intensieve veehouderij voor hen zou betekenen, en hen daarna te begeleiden bij het vinden van werk, het verkrijgen van een alternatief inkomen of hun aandeel aan het in stand houden van het bedrijf. In 1997 ontving de SAVH (LBB samen met vijf andere vrouwenorganisaties) de LNV-emancipatieprijs voor het projectvoorstel 'Agrarische vrouwen en herstructurering in de intensieve veehouderij'. Helaas is het SAVH-projectvoorstel niet uitgevoerd, omdat de aanbesteding van het project werd vergeven aan andere partijen.

Niet alleen nationaal liet LBB van zich horen als een kritische vrouwengroepering. Door actieve inbreng in het Platform Beijing Vrouwen en Duurzame Ontwikkeling waren LBB-vrouwen nauw betrokken bij de voorbereiding van en de follow-up van de 'Vierde VN Wereld Vrouwen Conferentie' te Beijing. Zo schreef LBB de visie 'Duurzame ontwikkeling; landbouw voor voedsel en milieu'. Een LBB-afvaardiging was reeds ingeschreven, maar kon wegens ziekte niet afreizen.

In de traditie van de vrouwenbeweging

Dat LBB-vrouwen zich uitspraken over het landbouwbeleid en hun eigen positie en zeggenschap, is voor die tijd zeer opmerkelijk. De nu zo mondige houding van jonge mensen en kritische vrouwen was toen helemaal niet vanzelfsprekend. Om dit te kunnen begrijpen gaan we terug in de tijd. Midden negentiende eeuw kregen mannen en vrouwen verschillende verantwoordelijkheden in de samenleving toegewezen. Mannen vertegenwoordigden gezin en eventueel familiebedrijf naar buiten, ook al werkten vrouwen daarin mee. In het openbaar kregen mannen de beschermende rol toebedeeld over van hen afhankelijke vrouwen. Dat kwam tot uiting in wettelijke regelingen, de toepassing van het recht en vele gewoontes. Zo waren gehuwde vrouwen tot 1956 juridisch als handelingsonbekwaam beschouwd. Zo kon het gebeuren dat vrouwen die van oudsher de zuivelbereiding op de boerderij deden, niets te zoeken hadden op de vergadering van de zuivelcoöperatie toen hun melk voortaan daar verwerkt werd. En tot in de zeventiger jaren van de vorige eeuw was er geen meisje op een landbouwschool te vinden, hoewel dat wettelijk helemaal niet verboden was.

Dit betekende niet dat deze situatie nooit eerder door vrouwen was bestreden. In de eerste feministische golf van de negentiende eeuw kwamen vrouwen uit de betere klassen in opstand tegen de uitsluiting van hen in onderwijs, arbeid en kiesrecht. Van de bekende feministe A.M.M. (Mienette) Storm-van der Chijs (1814-1895) is bekend dat zij zich ook inzette voor de uitbreiding van opleidingskansen en arbeidsmogelijkheden voor vrouwen in de agrarische sector. Ook toen kon zij lastig een voet tussen de deur krijgen in landbouwkringen.

Geen politieke agenda, wel invloed

Aan het einde van de negentiende eeuw veranderden vrouwen van strategie. Zij gingen zich bewust apart van de mannen organiseren. Zo konden zij hun eigen positie en ervaringen centraal stellen en van daaruit zelf hun zaak bepleiten. Later volgden boerinnen- en plattelandsvrouwenorganisaties in het begin van de twintigste eeuw. De verbondenheid aan het bedrijf maakten het moeilijk zich op dat gebied te profileren naast de landbouworganisaties waarin hun mannen hun gezamenlijk bedrijf vertegenwoordigden. Deze vrouwenorganisaties voor agrarische en plattelandsvrouwen richtten zich vooral op het gezin, huishouden en het welzijn op het platteland. Zij waren vooral intern gericht en toonden geen initiatief in landbouwkwesties. Deze organisaties hadden geen agenda voor politieke inspraak maar lobbyden wel veel via hun mannelijke familieleden als die invloedrijke functies in de landbouworganisaties hadden.

Met de zogenaamde Tweede Feministische Golf in de zeventiger jaren van de twintigste eeuw kwamen de politieke discussies over de positie van vrouwen in alle hevigheid terug. Er bleek nog veel te winnen. Ditmaal sloten ook vrouwen in de landbouw zich nadrukkelijker aan bij de politieke beweging. De plattelandsvrouwenorganisaties werkten vooral aan verbeteringen voor vrouwen op het platteland, zoals het opzetten van nieuwe voorzieningen als kinderopvang, het behoud van voorzieningen en de leefbaarheid van hun omgeving.

Boerinnengroepen

Jonge boerinnen die in het algemeen een goede opleiding hadden, wilden echter een stap verder gaan en organiseerden zich begin tachtiger jaren van de vorige eeuw rond hun belangen als boerin op regionale schaal. Zij noemden zich boerinnengroepen. Zij pleitten onder andere voor aanvullende opleidingen op het gebied van de landbouw

maar dan wel met ruimte voor discussie over arbeidsverdeling, alternatieve modellen van landbouwbedrijven, wereldvoedselketens, milieubeheer in de landbouw en de bijdrage van de landbouw aan het welzijn wereldwijd. Deze groepen haalden zich de tegenwerking van de plattelandsvrouwenorganisaties op hun hals. Hun moeders wilden dat ze gewoon met hen meededen en daarmee de plattelandsvrouwenorganisaties versterkten. Maar die 'oude' organisaties bemoeiden zich niet met de problematische kanten voor vrouwen in de zogenaamde 'mannenzaken' in de landbouw. De kritische boerinnen bundelden vervolgens hun krachten via LBB.

Onder andere door invloed van LBB werd het steeds duidelijker dat de landbouworganisaties niet langer aan de belangen van vrouwen als agrariër voorbij konden blijven gaan. In de late negentiger jaren werden vakgroepen van agrarische vrouwen binnen de bestaande landbouworganisaties in het leven geroepen. De inmiddels wat ouder geworden leden sloten zich daar soms bij aan. Vanuit deze groepen werd contact gehouden en waar mogelijk samengewerkt met de kritische boerinnen.

Mede gevoed door de jonge boerinnengroepen, kreeg LBB wel een voet tussen de deur in landbouwkringen en eiste zij de aandacht op voor agrarische vrouwenbelangen binnen de belangenorganisaties en het Landbouwschap. LBB wees erop dat boerinnen en ondernemsters geen vertegenwoordiging hadden in deze organisaties, omdat het lidmaatschap via het bedrijfshoofd verliep. Deze zou de agrarische belangen van het gezinsbedrijf vertegenwoordigen. Integratie van vrouwen in deze organisaties wilde lange tijd niet lukken. De vraag kwam boven waarom een aparte organisatie voor vrouwen nodig zou zijn. LBB bleef erop aandringen dat echte integratie alleen mogelijk was als er van een gelijkwaardige uitgangspositie sprake was en die bleek maar niet doorgevoerd te worden.

Stemrecht beide partners

Midden jaren tachtig kwam er enige beweging binnen de belangenorganisaties en het Landbouwschap om het agrarisch vrouwenwerk in de organisaties op te nemen. Ze erkenden de specifieke positie van de boerin. Zij kon zelfstandig lid worden, waarmee doorbroken werd dat zij automatisch onder het lidmaatschap van de man vertegenwoordigd was. In het begin was er echter nog wel één stemrecht per bedrijf, maar later werd dit veranderd waardoor beide partners stemrecht kregen binnen de belangenorganisaties. Binnen de Limburgse organisatie LLTB gold dat vanaf 2007. LBB bekeek dit kritisch en beschouwde de erkenning van dubbele lidmaatschappen per bedrijf ook als een tactische zet om het dalende ledental vanwege de vele bedrijfsbeëindigingen enigszins te compenseren.

Taakverdeling

Een 'geëmancipeerde' boerin mocht (mee)werken, maar zij werd volgens LBB vaak gezien als een relatief goedkope arbeidskracht en als een afgeleide van het bedrijfsbelang. LBB bekritiseerde dat er te weinig werd gekeken naar wat belangrijk of nodig was voor de ontwikkeling van de boerin en naar wat haar wensen waren. LBB-vrouwen was dat een doorn in het oog. Ze hadden niet alleen duidelijke ideeën over zeggenschap, verantwoordelijkheid en arbeidsdeling in het bedrijfswerk, maar ook over de verdeling van de huishoudelijke taken. Een goede prijs voor de producten betekende bijvoorbeeld niet dat de man het zich veroorloofde tijd vrij te maken om eens de overalls te wassen. De LBB-vrouwen stonden voor de emancipatie van boerinnen én boeren, want zoals een van de vrouwen treffend zei: "Je kunt honderd keer in een maatschap met je man zitten,

maar dat is voor mij geen emancipatie.” Sweere onderstreepte in haar onderzoek ‘Zowel vrouw als boer’ dat een werkelijke verandering tussen mannen en vrouwen niet plaats zal vinden door alleen economische zelfstandigheid van de vrouw of herverdeling van huishoudelijke taken te bevorderen.

Afb. 6 en 7. Werk voor en achter moeilijk te scheiden, uit: AAW voor boerinnen en tuindersvrouwen, 1986.

4.3 'Boerin' als beroep

In het voorwoord van vele notities liet de LBB-kerngroep duidelijk zien dat zij het van groot belang vond om niet alle boerinnen over een kam te scheren. Afhankelijk van hun verschillende achtergrond, ambities en bedrijf was er eerder sprake van een rijke schakering in hun arbeidsposities. Sommigen werkten in het bedrijf; een aantal van hen omdat zij dit leuk vonden, en anderen omdat dit economisch noodzakelijk was. Andere vrouwen werkten buiten het bedrijf; soms omdat zij dit leuk vonden, soms omdat dit economisch noodzakelijk was.

LBB pleitte voor erkenning van vrouwen op agrarische bedrijven in al haar verschillende differentiaties. Met name in de debatten over sociale zekerheid leidde deze stellingname tot lastige discussies. Op basis van Europese afspraken had de Nederlandse regering zich tot taak gesteld actief gelijke rechten voor mannen en vrouwen te bevorderen. Maar voor agrarische vrouwen moesten deze rechten bevochten worden, omdat ze

niet als vanzelfsprekend vanuit een loonarbeidspositie aangepast konden worden als zij niet buitenshuis in dienst waren. Voorzieningen zoals de AAW-regeling (Algemene Arbeidsongeschiktheidswet), kinderopvang en het regelen van zwangerschaps- en bevallingsverlof met vervanging vanuit de bedrijfsverzorgingsdiensten konden niet via de lonen en de werkgever worden geregeld. Ook al zouden boerinnen quasi-loon uitbetaald krijgen vanuit het bedrijf, dan was het werkgeversdeel en afdracht van het loon een dubbele belasting. LBB concludeerde dat de gehele bijdrage betaald zou moeten worden door de overheid of naar bedrijfsinkomen.

Bedrijfswerk

Probleem was ook dat er kritiek was op de officiële telling van het aantal gewerkte uren door agrarische vrouwen. Het wassen van overalls, koffie zetten voor bedrijfsbezoek en nog vele andere werkzaamheden voor, maar niet in het bedrijf, was in feite bedrijfswerk, maar werd niet meegeteld. In veel notities en lezingen heeft LBB gepleit voor de zichtbaarheid van haar diverse werkzaamheden in de statistieken van de landbouwtellingen van het Landbouw Economisch Instituut. Dit heeft bij accountants en boekhouders voor de nodige vraagtekens gezorgd, met opmerkingen als: "Maar mevrouw, u maakt mij niet wijs dat u zoveel uren werkt in het bedrijf, met uw vier kinderen en het huishouden." Door de onvolledige tellingen was er ook onenigheid over de compensatie voor arbeidsongeschiktheid en over de vraag welke werkzaamheden in aanmerking kwamen voor vervanging bij langdurige ziekte, handicap of zwangerschap. Tot slot waren aanvragen om voor deze voorzieningen in aanmerking te kunnen komen vreselijk ingewikkeld.

Scholing

LBB pleitte voor scholing en opleiding voor agrarische vrouwen om hen te ondersteunen. Voor LBB moest dat verder gaan dan de technische cursussen, zoals 'Ken de Koe' en EVAV (Economische Vorming Agrarische Vrouwen). En het moest verder gaan dan de cursussen van de plattelandsvrouwenorganisaties. Die behandelden vooral de vrouwelijke werkzaamheden rond gezin, huishouden en gemeenschap en bestreken daarmee vooral de gebruikelijke thema's voor vrouwen. Cursussen ter ondersteuning van een mogelijke agrarische professionele identiteit voor vrouwen lieten ze achterwege. LBB had korte ervaringsgerichte cursussen op het oog die de bewustwording en kennisontwikkeling van vrouwen over haar specifieke positie en haar mogelijkheden zou bevorderen. Idealiter moest er vervangende hulp komen om hen tijdens studietijd te ontlasten. Ook pleitte LBB voor kleine studiegroepen in de eigen regio om de samenwerking te bevorderen en de reistijd te bekorten. Problematisch was soms dat de partner wel overtuigd moest zijn van het studiebelang.

Het belang om te kunnen blijven leren heeft LBB lang naar voren geschoven als het middel om de gelijke rechten voor vrouwen en mannen te bevorderen. Een voorbeeld daarvan is het artikel 'Plaats maken voor vrouwen' (*Agrarisch Dagblad*, 3 januari 1992). Hierin vraagt LBB aandacht voor de vijfde Europese Richtlijn voor gelijke behandeling van zelfstandigen en verscherping van de wettelijke rechten van meewerkende vrouwen in familiebedrijven. Uit het artikel blijkt dat LBB zich op de kaart zette en sterk maakte voor de positieverbetering van de boerin in het agrarisch bedrijf, voor sociale zekerheid en erkenning als volwaardig beroep.

Levensverhaal van Marianne

De vader van Marianne werkte mee aan de inpoldering van de Noordoostpolder en hoopte daar een boerderij toegewezen te krijgen. Dat gebeurde in 1952. De polder werd door veel mensen gezien als een waar boerenparadijs met ruime bedrijven. Met de komst van de 'nieuwe' Flevopolder verhuisden veel boeren naar stukken grond die nog groter waren. Marianne en haar familie bleven in de Noordoostpolder. Na de ULO ging Marianne naar Zwolle voor een opleiding als kleuterleidster om vervolgens eerst buiten Flevoland en later in de Noordoostpolder te werken in het onderwijs. Nadat ze was getrouwd met een boer, had ze haar baan behouden. Na een poosje op de boerderij werd dat een part-time baan en ze stopte met buitenshuis werken toen hun oudste kind naar school ging.

Mobiele telefoon

Op het gemengde bedrijf van Marianne en haar man was er eigenlijk altijd van alles tegelijk aan de hand. Tijdens het aardappels rooien moest het koeienmelken gewoon doorgaan en werden er kalfjes geboren. Het kon zomaar voorkomen dat niemand een vrachtwagen op het erf had zien komen rijden of dat belangrijke telefoontjes werden gemist. Ook al waren het maar kleine dingen die geregeld moesten worden, het moest wel gebeuren. Eigenlijk was er gewoon altijd wel iemand in huis nodig. Marianne kreeg dan soms het gevoel dat een hele dag voorbij ging zonder dat ze 'echt' gewerkt had. Later met de komst van de mobiele telefoon ging alles een stuk makkelijker.

Leuke mix

Marianne had zo haar eigen ideeën over de werkverdeling van het gezin en het bedrijf. Ze had bedacht dat ze haar baan kon houden, naast de verzorging van de kinderen en het bedrijf van haar man, want *"dat hij boer is, was geen probleem, maar hij moest mij niet bij voorbaat opnemen in het arbeidsproces van het bedrijf. Op een gegeven moment liep ik alleen maar op mijn tenen, want ik wilde in mijn baan in het onderwijs ook van alles. Uiteindelijk heb ik een beslissing genomen. Ik ging part-time werken op de school."* Het werk in het onderwijs met een eigen klas en collega's en het boerenbedrijf vond Marianne juist een leuke mix. *"Met collega's kun je elkaar enthousiast maken voor nieuwe projecten, je sleept elkaar mee en het is gezellig. Dat is op de boerderij toch anders. Dan ben je eigen baas en moet je altijd zelf initiatieven nemen. Als je ergens geen zin in hebt, dan moet het toch gebeuren. Ieder boerenbedrijf is toch eigenlijk een eigen koninkrijk."*

Koninkrijkjes

Die kleine koninkrijkjes kwam Marianne bijvoorbeeld ook tegen tijdens de cursus Economische Vorming Agrarische Vrouwen (EVAV). Slechts enkelen in de groep vertelden zonder terughoudendheid over hun bedrijfssituatie en bedrijfsgegevens. Tijdens een vervolgcursus leerde ze andere boerinnen kennen. Die wilden wel meer vertellen. Sommigen vrouwen waren net op het bedrijf begonnen en anderen hadden al veel meer ervaring. *"Je kreeg allerlei opdrachten die we in groepjes moesten doen. Ik had nooit moeite om cijfers op tafel te leggen. Daardoor kon ik juist gerichte vragen stellen. Ik denk dat dit heel goed is geweest, bijvoorbeeld dat je boekhoudkundig met liquiditeitsbegrotingen kon werken. Wanneer moest je je nou zorgen maken en wanneer niet? Er waren vrouwen die al wakker lagen als ze rood stonden op hun rekening. Maar als je inzicht had over wanneer de uitgaven kwamen en wanneer de inkomsten, dan kon je de grote lijnen bekijken."*

Huwelijkse voorwaarden

Bedrijfsmatig inzicht voor de agrarische vrouw was voor Marianne belangrijk. Dat sprak haar ook aan in LBB-artikelen en notities zoals 'Loon naar werken is positie versterken'. Ze was niet alleen 'de vrouw en partner van', maar vond dat ze samen een bedrijf hadden. Ze namen samen financiële risico's en werkten samen in het belang van het bedrijf. Dit was sociaal, economisch en juridisch echter niet zichtbaar. Om dit te veranderen, streed zij samen met andere LBB-vrouwen. Dat beïnvloedde ook haar eigen leven. Op het moment dat de bedrijfssituatie van Marianne en haar man veranderde, bekeken ze opnieuw de huwelijkse voorwaarden waaronder zij waren getrouwd. Voor die tijd was dat bijzonder, omdat de meesten toentertijd in gemeenschap van goederen trouwden en ook al werd er onder bepaalde voorwaarden getrouwd, dan werd daar vaak niet meer naar omgekeken. Pas later ondersteunden ook boekhoudkundigen en accountants de positie van de agrarische vrouw en haar financiële 'bijdrage' in het boerenbedrijf. Marianne en haar man hebben nog steeds hun bedrijf en zijn van plan om nog vele jaren met plezier in de Noordoostpolder te blijven wonen en werken.

5 Van horzel tot katalysator

Na een aantal jaren lobbyen bij de Nederlandse en Europese overheden voor een sociaal rechtvaardig en duurzaam landbouwbeleid en vechten voor de beroepsstatus van 'boerin', kozen de LBB-vrouwen eind tachtiger jaren voor een meer strategische aanpak. LBB veranderde haar werkwijze als een prikkelende horzel in de pels in die van een verbindende katalysator. De kritische boerinnen gingen doortastend op zoek naar bondgenoten en vonden belangrijke medestanders in progressieve religieuze en kerkelijke organisaties.

Acht Mei Beweging

Een aantal LBB-vrouwen nam deel aan de progressieve beweging binnen de Nederlandse kerken. De toegenomen mondigheid had er ook voor gezorgd dat mensen het beleid en het werk van de kerk kritisch gingen bekijken. Daaruit kwam de Acht Mei Beweging voort. Binnen de katholieke kerk vormde deze een platform voor tientallen vernieuwingsgezinde katholieke organisaties.

Aanleiding voor de oprichting was het bezoek van paus Johannes Paulus II aan Nederland in 1985. Het programma van dit bezoek weerspiegelde de toenemende trend naar een terugkeer naar de tijd vóór het Vaticaanse Concilie (1968) waarin de kerk zich juist bevrijd had van veel oude conventies en zich naar het volk had toegekeerd. Gastheer aartsbisschop Simonis had voor de paus een eenzijdig en behoudend programma voorbereid. Zo was het verzoek van de vrouwenorganisatie om Catherine Halke, hoogleraar in de feministische theologie, te laten spreken, genegeerd. Niettemin kwam Hedwig Wasser, toenmalig lid van de Nederlandse Missieraad, om haar uitspraken landelijk in het nieuws. Zij mocht de paus wel toespreken, maar zij had aan de goedgekeurde speech één kritische zin toegevoegd: "Gaan we geloofwaardig om met de boodschap van het Evangelie, als een opgestoken vingertje gepredikt wordt in plaats van een toegestoken hand? Als geen ruimte maar uitsluiting wordt aangezegd aan ongehuwde samenwonenden, gescheidenen, gehuwde priesters, homoseksuelen én vrouwen?" Achteraf liet ze weten dat ze gewoon gezegd had wat haar op het hart lag. Behalve de te verwachten kritiek van de hoogwaardigheidsbekleders, viel haar veel lof om haar lef ten deel.

Op 8 mei 1985, enkele dagen voor het pausbezoek, had de Acht Mei Beweging voor het eerst een 'ander gezicht' van de kerk op het Malieveld in Den Haag laten zien. Tot 2003 heeft deze kerkelijke tegenbeweging jaarlijks op deze dag grote bijeenkomsten georganiseerd. Onder de gewraakte standpunten van de Acht Mei Beweging waren bijvoorbeeld het openstellen van priesterwijding voor vrouwen en het afschaffen van het verplichte celibaat. LBB zorgde dat zij actief bij de bijeenkomsten van de Acht Mei Beweging betrokken bleef. LBB-vrouwen presenteerden zichzelf in één van de vele informatiestands en lichtten hun visie op de landbouwontwikkelingen toe. Ook tijdens de jaarlijkse regionale ontmoetingsdagen verzorgde LBB lezingen.

Afb. 8. LBB-stand (Foto: Archief LBB).

Rentmeesterschap

Begin tachtiger jaren zetten de kerken een nieuw conciliair proces in gang om 'heelheid, gerechtigheid en vrede' te bevorderen. Hierin kwam steeds meer aandacht voor milieuvervuiling en armoede in de Nederlandse samenleving. LBB stelde voor het begrip rentmeesterschap hiervoor een nieuwe invulling te geven. Een boer zou bijvoorbeeld een goede rentmeester zijn als hij sociaal verantwoord en milieuvriendelijk produceert terwijl de consument zorg draagt voor een rechtvaardig gebruik en betaling van het product. Voor 'goed' ondernemerschap werd het rentmeesterschap gekoppeld aan sociaal of maatschappelijk verantwoord ondernemen. De overheid stimuleerde dit beleid maar het was moeilijk er verdere invulling aan te geven. Wat goed was voor de sector, hoefde nog niet goed te zijn voor de individuele boer, en andersom. Cruciaal was de vraag hoe eigen verantwoordelijkheid en zelfverwezenlijking te verenigen viel met solidariteit met de wereld en een gedeelde zorg daarvoor?

Eind tachtiger jaren voerde de Raad van Kerken vele gesprekken over de landbouw. Het rapport 'Kerken en Landbouw' is daar een weerslag van. De Raad uitte daarin zijn zorgen over de ontwikkeling van de landbouw. Steeds meer kwamen boeren en boerinnen in het beklagdenbankje terecht door zeer kritische geluiden vanuit de samenleving. De kerken gaven aan dat zij zich wilden inzetten voor de landbouwsector. LBB vreesde in eerste instantie dat de kerken de problemen van boeren en boerinnen niet echt oppakten, zoals zij die ervoeren. LBB merkte op dat zij over, in plaats van met de agrariërs praatten. Hierdoor vermoedde een aantal LBB-vrouwen dat de kerken slechts een doekje voor het bloeden boden en niet van plan waren de ontwikkelingen in de landbouw en de oorzaken van de armoede daadkrachtig aan te pakken. Om de discussie hierover aan te zwengelen, schreef LBB in 1987 de notitie 'Kunnen boerinnen en kerken de crisis keren?'

KUNNEN BOERINNEN EN KERKEN DE KRISIS KEREN ?

EEN STUDIE VAN DE STICHTING LANDELIJKE BOERINNEN BELANGEN I.O.
OP HET RAPPORT KERKEN EN LANDBOUW VAN DE NED. RAAD VAN KERKEN.
MEI 1989

Afb. 9. H. Focke, Agrarisch Dagblad, september 1987.

Economisch verantwoord?

“We wilden het werkelijk veranderen. Hoe kan het voedsel voor dieren dat naar Nederland wordt gevlogen met kerosine waar veel te weinig belasting over wordt betaald, nu economisch verantwoord zijn? Wij geven dat de koeien en moeten vervolgens mestheffing betalen. Zulke schijters zijn boeren toch niet. Het zijn die dieren die schijten, omdat wij voedsel van de andere kant van de wereld halen om hier in die dieren te stoppen. Vervolgens betalen boeren om het product weer aan de andere kant van de wereld af te zetten. Dat kan niet economisch verantwoord zijn. Dat is menselijk niet verantwoord en ik kan het niet uitleggen. Niet vanuit mijn geloof, milieu of gewoon vanuit sociaal oogpunt. Dat is alleen egoïstisch vanuit jezelf gedacht. Boeren en boerinnen hebben er geen belang bij om heel veel te produceren en zichzelf kapot te werken. Die hebben belang bij een goede prijs voor hun product en goede productieafspraken waarbij ze op een menselijke manier kunnen werken. Het gaat om het sociale principe. Boeren en boerinnen hebben nooit een vakbond gehad. Standsorganisaties? Nee, dat waren geen vakbonden voor de boeren. Dat waren de vakbonden van de industrie. Dat was altijd heel duidelijk en met de afschaffing van het Landbouwschap was een extra ronde in de indoctrinatie afgevallen.”

Een goede ondernemer redt het altijd:

“Iemand heeft het al moeilijk en krijgt dan met die opmerking nog een trap na. Dat deed mij zeer van binnen. De telefonische hulpdienst was heel wat waard, maar het is het ook niet helemaal. Het feit dat hij er kwam, had heel veel effect op hoe er ook binnen de standsorganisaties werd gepraat. Dat heeft echt een behoorlijke omkeer teweeggebracht.”

Landbouwberaad

LBB en de Raad van Kerken hielden samen een aantal oriënterende gesprekken voor de oprichting van een Interkerkelijk Landbouwberaad. Dat plan vond geen doorgang, maar aangezien diverse LBB-vrouwen na het geven van een lezing nogal eens thuis werden gebeld om problemen te bespreken, besloten ze een andere weg te bewandelen. Met diverse boeren-, milieu- en derdewereldorganisaties richtten zij in 1988 het Kritisch Landbouw Beraad (KLB) op. Dit was het begin van een goede en langdurige samenwerking tussen LBB en het KLB.

Hulplijn

Eén van de succesvolle samenwerkingsprojecten met KLB waar LBB veel tijd en energie in stak was de Telefonische Hulpdienst voor Agrariërs (THD-A). Met ondersteuning van de Raad van Kerken en enkele religieuze congregaties werd samen met SOS Telefonische Hulpdienst Zwolle een professionele hulplijn voor agrariërs opgezet. Deze lijn stond open voor alle agrariërs, ongeacht hun geloof. Op 1 september 1992 stond de lijn voor het eerst open. Het was een onafhankelijke hulplijn waardoor mensen anoniem op wat voor tijdstip dan ook, konden bellen om een vraag te stellen of gewoon hun verhaal te vertellen. De bellers kregen personen uit de agrarische sector aan de lijn die zich in hun situatie konden inleven. Ook LBB-vrouwen stelden zich beschikbaar en reisden hiervoor vanuit heel het land naar Zwolle.

Afb. 10. Opening Telefonische Hulpdienst Agrariers (THD-A) met Ria Bouwhuis (Foto: Archief LBB).

Deze telefonische hulpdienst was en is nog steeds een uniek verschijnsel voor de landbouwsector. Deze dienst bood voor het eerst de mogelijkheid om hulpvragen vanuit agrarische gezinnen op te vangen. Ook kwam er nu inzicht in de hoeveelheid en aard van de vragen en problemen die bij agrarische gezinnen leefden. Het succes van de telefonische hulpdienst betekende bovendien een duidelijk signaal: er was sprake van een toenemende nood onder agrariërs. De overheid en belangenorganisaties deden problemen tot dan toe af met uitspraken als “een goede ondernemer redt het altijd”, maar daar kwamen ze niet langer mee weg. De organisatoren van de THD-A trokken bij de overheid aan de bel en probeerden ondertussen ook de discussie bij de LTO's en de kerken aan te wakkeren. Zij gingen in gesprek om begrip te kweken en erkenning te krijgen. Een belangrijke verdienste was dat ook de regionale en landelijke LTO's rond crisissituaties zoals de varkenspest adequate hulp- en dienstverlening gingen aanbieden. De telefonische hulpdienst voor agrariërs is nog steeds actief. Erkenning voor de geestelijke en sociale problematiek in de landbouw plus het bewust maken en doorbreken van taboes in de land- en tuinbouwsector zelf, bleven de belangrijkste doelstellingen.

Levensverhaal van Anne

Anne groeide op in het oosten van Nederland, op een melkveebedrijf. Thuis waren ze met zes meisjes en vier jongens. Om de beurt moesten zij in voor- en achterhuis mee helpen op de boerderij: koeien melken, stallen uitmesten, melkbussen schoonmaken en meewerken op het land. Het was helemaal niet bijzonder dat kinderen meewerkten op het bedrijf. En ze waren hard nodig, want alles het meeste werk werd met de hand gedaan of met paard en wagen. Anne kwam na de naaischool thuis op de boerderij werken. Haar broers moesten in het leger en zij was de eerstvolgende die kon melken. Anne bleef tot haar vijftiende thuis en kreeg een typische meisjesopvoeding. *"De meisjes mochten niet studeren. We konden alleen in de zorg of verpleging gaan werken. Als je ging trouwen, moest je stoppen met betaald werk. Vanaf mijn twaalfde zag ik niets anders dan de boerderij en ons dorp. Toen ik vijftien werd, mocht ik naar het katholieke meisjesgilde. Het organiseren en het ondernemen moest blijkbaar al in mijn bloed hebben gezeten, want al nam ik de leiding in de kerkelijke initiatieven voor jongeren en in andere acties."*

Vergunning

De man van Anne groeide ook op een boerenbedrijf op. Na zijn dienstdienst moest hij thuis blijven. Hij kon niet zelf kiezen: er moest toch een boer en opvolger zijn. In 1960 hebben Anne en haar man het bedrijf van zijn ouders overgenomen. Jarenlang hebben ze het bedrijf met hun eigen ideeën en visie goed draaiende gehouden en uitgebreid. Maar dat ging niet zonder slag of stoot. *"In 1972 kregen we geen vergunning om de stal te verbouwen tot een ligboxstal. De welstandscommissie had tegen de aannemer gezegd: 'U mag een nieuwe schuur neerzetten, en dan wel eentje voor zeventig koeien'. Dat stond in de richtlijnen van de landbouwvoorlichting, vanuit het Ministerie van Landbouw. Alles moest groter. Vervolgens is mijn man zelf verhaal gaan halen bij de welstandscommissie en hij heeft hen letterlijk gezegd 'Wie moet dat betalen, ik of jullie? Wij moeten wel naar de toekomst kijken!' Hij zei: 'We zitten hier een 250 meter van een natuurgebied en hebben vijftien hectare grond. Hoe kunnen we in godsnaam zeventig koeien houden? Hoe kunnen jullie ons zo gek krijgen? Na een lang gesprek is het ons wel gelukt en hebben we de vergunning gekregen; daar waren we erg blij mee."*

Naar school

Anne ontwikkelde zich door vrijwilligerswerk. Ondertussen volgde ze ook een aantal cursussen gevolgd, zoals bijvoorbeeld Landinrichting. Tijdens deze cursussen ervaarde ze dat ze te weinig basis aan onderwijs had, maar ook haar dialect vormde een nadeel. *"Zo volgde ik op mijn achttiende eens een cursus en daar ben ik mezelf tegengekomen. Maar ik gaf niet op. Ik ben doorgedaan en met die vechtlust ben ik op mijn achtenveertigste nog twee dagen in de week naar de MBO sociale academie gegaan. In het tweede jaar gingen we stagelopen. Het was onvoorstelbaar hoe de praktijk in het tweede jaar zoveel verschilde van de theorie uit het eerste jaar. Op een gegeven moment zei iedereen in de klas 'zo werkt het niet in de praktijk'. Ik ben iemand die puur op de praktijk afgaat. Daar gebeurt het en zo is het. Dat kreeg ik ook mee in de vrouwenorganisaties en de weekenden met mensen die de praktijk en de theorie wel allemaal in beeld hadden."* Anne had op eigen initiatief geïnformeerd naar de voorwaarden voor het volgen van cursussen. De inschrijving was snel geregeld, maar toen moest ze het nog thuis vertellen. *"Ik had het thuis nog niet verteld dat ik naar school wilde gaan. Nou, dat was niets natuurlijk. Het*

was onmogelijk. Ik kreeg opmerkingen te horen als 'daar is toch geen tijd voor' en 'waar is dat nou voor nodig?'. Het eerste jaar stonden elke dag de ontbijtbordjes nog op tafel als ik thuiskwam uit school en dan moest hij nog beginnen met koken.'

Boerinnen veranderen

Naar school gaan was dus niet alleen een verandering voor Anne. *"Dat was nog niets. Boeren konden we niet veranderen, dus hebben we met LBB de boerinnen geprobeerd wakker te schudden en te veranderen. Dat is wel gelukt."* Anne vertelt lachend dat eigenlijk de boerin boert en de leiding heeft op het bedrijf. Evenals in ontwikkelingslanden. Alleen voor de buitenwereld zijn het de mannen die boeren. Het nemen van de leiding was een belangrijke karaktereigenschap die kenmerkend is voor de LBB-vrouwen. Zij zagen wat er gebeurde in maatschappelijke ontwikkelingen en liepen voorop in de strijd voor boerinnenbelangen en vrouwenrechten.

Camper door Europa

Anne en haar man namen begin negentiger jaren de beslissing om te stoppen met het melkveebedrijf. *"Het draaide niet slecht, maar het was voor onze zoon niet mogelijk om in deze buurt boer te worden. En waarvoor zouden we ons op oudere leeftijd nog druk maken?"* In de zomer van 1993 hebben ze een camper gekocht en vijftien jaar met plezier door heel Europa gereisd.

Fietsroutes

Coca-Cola

Litchie Bux

Litchie Bux

6 De LBB-vrouw als persoon

In LBB werkten individuele boerinnen en afgevaardigden van boerinnengroepen samen. Door zich te organiseren, bundelden de boerinnen ook de netwerken waar zij deel van waren. In dit hoofdstuk vertellen LBB-vrouwen over hun persoonlijke motivatie, hun geschiedenis, ontwikkeling en de reacties thuis.

Het spel van discussie

“In openbare bijeenkomsten konden LBB-vrouwen de rollen goed verdelen. Zo konden zij discussies beginnen. De één was sterk in het gooien van de knuppel in het hoederhok, bijvoorbeeld met een uitspraak zoals ‘Als je echt christen bent, kan je niet zeggen...’ Dat spraken we min of meer af. Sommigen hadden dat echt niet door. Dan kwamen de emoties in de zaal los en gingen ze te keer tegen diegene. Vervolgens ging ik staan en zei ‘Nou ja, ik vind wel dat er een kern van waarheid in zit.’ Dan pikte ik er een paar dingen uit op een sussende manier en ja hoor, dat werd wel opgepikt.”

6.1 De LBB-organisatie

Om een heldere visie en strategie te formuleren organiseerden LBB-vrouwen trainingen en ondersteuning vanuit de toenmalige Landbouwhogeschool Wageningen. Via de Boerinnengroep Wageningen werd LBB tot 1988 begeleid. Centrale gedachte voor LBB was ‘samen staan we sterk’. Maar bij een gemeenschappelijk kritisch tegengeluid wilden ze het niet laten. De LBB-vrouwen wilden nieuwe ideeën uitwerken om een ander toekomstperspectief te kunnen ontwikkelen. Opvallend was dat er meer aandacht was voor werkinhoud dan voor het organisatieproces en de te volgen strategie. LBB-vrouwen die een studie of cursus hadden gevolgd op bijvoorbeeld de Sociale Academie brachten soms hun ideeën in. Ook leerden ze al doende. In de praktijk merkten ze wel of bepaalde strategieën al dan niet werkten. Een geïnterviewde gaf het voorbeeld dat de vergaderingen in het begin nogal chaotisch verliepen. Tussendoor werd veel persoonlijk leed gedeeld en de discussies liepen alle kanten op. Dat waren geen zakelijke vergaderingen. De oplossing daarvoor was simpel: aan het begin van iedere vergadering een rondje persoonlijke belevenissen op de agenda te zetten. Leidende vragen waren bijvoorbeeld: “Waar heb je je aan geërgerd of wat wil je kwijt aan anderen?” Iedereen kwam aan bod, maar kreeg niet meer dan tien minuten. Niet alleen de vergaderingen maar ook de administratie en coördinatie vroegen al snel om een systematische aanpak. De enorme inzet van LBB-vrouwen in vele activiteiten zorgde voor een berg administratie, registratie en organisatie.

In 1990 tekende LBB de akte bij de notaris waardoor ze formeel een stichting werd. Deze stichting verleende LBB de status als rechtspersoon waardoor zij subsidies en giften kon ontvangen maar ook contracten met derden kon afsluiten.

Veel vliegen tegen een olifant

“Dus 's avonds aangekomen voor een lezing en sta je daar voor driehonderd man. Nou goed, inleiding gehouden en er werden vragen gesteld. Maar wat is de Oostenrijkse boeren en boerinnen verteld? ‘We komen bij de EU en dan wordt het beter.’ Dat hadden ze in alle landen gezegd. Dan vertel ik hoe dat in Nederland was gegaan en dat dit dus niet zo was. Waarop ik later terughoorde: ‘Die vrouw die is helemaal gek.’ Die vrouw dat was ik. Een paar jaar later bleek de situatie dus wel erg, en ik had het toen al gezegd. Ja, daar heb je natuurlijk niets aan. Ze hadden bij de regering moeten aandringen op voorwaarden. Maar hun werd voorgeschoteld dat het bij de EU allemaal veel beter werd. Mijn verhaal geloofden ze niet: ‘Hoe kan die vrouw dat nou weten?’ Aan het einde van mijn inleiding vertelde ik hoe ik mij voelde, als een vlieg die tegen een olifant vecht. Maar heel veel vliegen verjagen de olifant. Dus laten we ervoor zorgen dat we heel veel vliegen worden. Meer kun je niet doen.”

Betaalde kracht

In 1992 en 1993 kon LBB door een subsidie ongeveer twee jaar lang een betaald part-time beleidsmedewerker aanstellen. Dit kwam binnen het bereik van LBB doordat ze formeel haar zaken geregeld had. Toch gaf de aanstelling van een betaalde kracht de LBB-vrouwen ook weleens een wrang gevoel. Zijzelf staken veel tijd en energie in dit werk, waren regelmatig op pad en kregen daarvoor geen compensatie. Het waren tijd en uren die net als in het agrarisch gezinsbedrijf onzichtbaar bleven, niet geregistreerd werden en zeker niet werden uitbetaald.

In de tachtiger jaren sloten steeds meer agrarische vrouwen zich bij LBB aan. De groei en ontwikkeling van de organisatie was geen doel op zich, maar nieuwe contacten kwamen er eenvoudigweg bij door herkenning en persoonlijke ontmoeting. Voor sommige vrouwen voelde het als ‘thuiskomen’. Ze waardeerden dat ze konden praten met vrouwen die hetzelfde dachten als zij. Ze konden van elkaar leren en interessante gastsprekers zorgden voor een hoge opkomst bij de vergaderingen in Amersfoort. Via interessante persoonlijke ontmoetingen groeide het LBB-ledental gestaag.

Bestuur, kerngroep en netwerk

Met de oprichting van de stichting in 1990 kwam er een bestuur van drie vrouwen. De bestuursfuncties rouleerden. Daaromheen kwam een kerngroep van ongeveer tien tot vijftien vrouwen. Die had een adviserende en initiërende rol. Rond deze vrouwen was er weer een flinke groep sympathisanten die de LBB-doelstellingen onderschreven. Vele vrouwen zetten niet alleen hun handtekening. Zij kwamen ook naar de maandelijkse bijeenkomsten waar ze actief meedachten en natuurlijk ook morele ondersteuning boden. Alhoewel een stichting formeel geen leden kent, was duidelijk dat er een breed netwerk of beweging van vrouwen was die de LBB-activiteiten volgden, ondersteunden en uitdroegen.

Lef

LBB-vrouwen zagen het als hun missie dat zij de problematiek in de landbouwsector zichtbaar moesten maken. Dat was een rol die hen niet altijd geliefd maakte en vrouwen deed aarzelen om zich aan te sluiten. Er was namelijk een behoorlijke dosis lef voor nodig om tegendraads beleid te verdedigen. De LBB-vrouwen stonden regelmatig voor een zaal vol mensen, vaak van mannelijke en vrouwelijke agrariërs. Daar werd LBB niet altijd met open armen ontvangen. Die afwijzende reactie nam eind tachtiger jaren toe.

Samen met kritische akkerbouwers in de Nederlandse Akkerbouw Vakbond (NAV) en de Nederlandse Melkveehouders Vakbond (NMV) kreeg hun stem in de negentiger jaren een nog breder geluid. Een geïnterviewde vertelde dat LBB mensen wakker schudde, maar ze bleef bescheiden over hun invloed. Ze meende dat LBB haar best had gedaan, maar ze wilde de invoering van de melkquotering niet opeisen als een succes van LBB. Volgens haar zou dat te veel eer zijn.

Netwerk

Door hun sterke lobby bouwde LBB een waardevol netwerk van vele maatschappelijke en kerkelijke organisaties op. Daartoe behoorden onder andere:

- de Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken (DISK),
- de KAIROS-beweging,
- de Boerinnengroep, later Werkgroep Vrouwen in de Landbouw, Wageningen,
- het Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid, later de Vrouwenalliantie,
- de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen,
- het Platform Agrarische Vrouwen,
- de Werkgroep Vrouw, Geloof en Leven,
- de Werkgroep Religieuzen en Landbouwproblematiek,
- de Werkgroep Arme Kant van Nederland/EVA,
- de Sociale Alliantie voor Rechtvaardigheid.

Samen vormden ze een brede groep van betrokken organisaties die de initiatieven van LBB ondersteunden in meest uiteenlopende activiteiten zoals het organiseren van studiedagen, het geven van lezingen, het demonstreren en het initiëren van wetenschappelijk onderzoek.

Landelijke Boerinnenbelangen
Kilandse weg 11,
1394 J E Neerhorst den Berg.

Zwolle, 9 juli 1985,

Geachte Mevrouw/Meneer,

Wij, boerinnen, worden in ons bedrijf en in ons gezin geconfronteerd met de gevolgen van het landbouwbeleid.

Momenteel worden wij overstelpt met noodkreten van georganiseerde en ongeorganiseerde boerinnen over problemen die zij ervaren rondom de uitvoering van de superheffing, met name de verevening.

Deze wordt door zeer veel boerinnen onrechtvaardig en dus onaanvaardbaar geacht. De regeling superheffing is door de overheid ingesteld in de vorm van een individuele quotering en kan ons insiens dan ook alleen maar op individuele basis worden uitgevoerd.

Wij, van L.B.B. zeggen:

Superheffingoké,

Maar de manier waarop.....Nee !!

Wij, boerinnen, leveren niet alleen een zeer groot aandeel in het uitvoerende werk, maar evenzeer in de beleidsmatige uitvoering.

Van daaruit menen wij voldoende ervaringsdeskundigheid te bezitten om mee te praten en mee te becommentarieren hoe wij het landbouwbeleid willen zien.

Betreffende de uitvoering van de superheffing hebben wij ons verdiept in eisen waaraan die uitvoering zou moeten voldoen om ook boerinnen tot hun recht te laten komen.

Er is tot nu toe geen plaats waar wij rechtstreeks vertegenwoordigd zijn als beroepsgroep, omdat wij als zodanig nog niet erkend zijn.

Hierover willen wij graag een gesprek met U als landbouwspecialisten in onze volksvertegenwoordiging.

Vertrouwende dat U ons zult uitnodigen voor een gesprek, verblijven wij,

Hoogachtend,

E. Korver,

secr. Landelijke Boerinnenbelangen.

De LBB-lobby was niet alleen zichtbaar in verschillende notities, zoals 'Loon naar werken is positie versterken' en 'van Horzel naar Katalysator'. LBB-vrouwen zochten ook publiciteit via televisie, regionale en landelijke kranten en tijdschriften. Ze schreven brieven aan de ministers van LNV en Sociale Zaken, en verspreidden pamfletten op demonstraties. Het was vaak de jongere generatie LBB-vrouwen die nieuwe LBB-notities uitreikten aan

bijvoorbeeld de minister van LNV. Juist zij waren in hun ogen de goede vertegenwoordigers voor de agrarische gezinsbedrijven van de toekomst. Een goed moment voor extra publiciteit waren ook de Koninklijke onderscheidingen aan twee LBB-vrouwen: Corrie Vogelaar en Tini ten Den. Zij ontvingen een lintje voor hun verdiensten aan de samenleving. Het was ook een blijk van erkenning en waardering voor het werk van LBB en voor boerinnen over de hele wereld.

Hoe ver ga jij?

“Iedereen gaat zover die een situatie toelaat. Maar dan komt het erop aan wat iemand als persoonlijkheid voorstelt. Wat kun je als persoon? Wat gooi je in de waagschaal? Hoe ver kun je met jezelf gaan? En ik ben vrij ver gegaan.”

“Ik hield mij niet stil over al die problemen. Dat kon ook niet, want we wilden elkaar en de wereld verder helpen. Het gaat niet alleen om de boerinnen. Het gaat om het leven en dan moet je je mond open doen. Dat is net als een steentje dat je in het water gooit. Daardoor komt het water in beweging. We konden geen grote dingen doen, maar die kleine dingen gingen we niet uit de weg.”

6.2 Organiseren vanuit persoonlijke motivatie

De verontruste boerinnen in LBB organiseerden zich in de eerste instantie vanuit een individuele motivatie. Ze maakten dagelijks de problemen in de landbouw in het bedrijf en gezin mee; die werden niet zomaar opgelost. Zij wilden niet stil blijven zitten en staken veel tijd en energie in het zichtbaar en bespreekbaar maken van wat er aan de hand was. Ze vormden daarmee een vrouwenbeweging op en vormden een denktank voor alternatieven voor het gangbare landbouwbeleid. De kracht van de LBB-vrouwenbeweging zat in het spreken met een kritische stem, vanuit eigen ervaring in bedrijf en gezin, en die door de samenwerking en het werk van LBB groeide.

Tijdens bijeenkomsten werden de verschillende ervaringen met elkaar besproken en bediscussieerd. De inzichten namen LBB-vrouwen in hun werk weer mee naar de eigen regio of streek en droegen ze actief uit namens LBB of op persoonlijke titel. Dat ging verder dan de succesverhalen van boerinnen die in ‘De Boerderij’ en ‘Ons Platteland’ verschenen. Een geïnterviewde vertelde dat deze verhalen vrouwen die het artikel lazen vooral het gevoel gaven dat zijzelf iets fout deden, want zij waren niet ‘succesvol’. LBB-vrouwen gaven juist gehoor aan het gevoel dat het moeilijk was om je weg te vinden. Die geïnterviewde succesvrouwen waren geen goede voorbeelden, want “zo zit de wereld niet in elkaar.”

Iedere LBB-vrouw was op eigen wijze actief vanuit persoonlijke interesse, behoefte of drijfveer. Daarbij legde de één meer prioriteit bij de landbouwproblematiek en de ander bij emancipatie van de boerin. Ondanks de verschillende interesses was er een sterke band tussen de vrouwen. Zo sterk dat zij kracht bij elkaar konden vinden. Samen hebben ze de kar van LBB voortgetrokken.

Focus op sociale gevolgen

Begin negentiger jaren verschoof de aandacht voor het aanpassen van het landbouwbeleid naar de sociale gevolgen van het landbouwbeleid. LBB was één van de organisaties die snel het sociale leed op de boerderijen onderkenden en concrete activiteiten

opzetten, zoals de Telefonische Hulpdienst. Niet iedereen voelde zich persoonlijk betrokken bij de gevolgen van het landbouwbeleid; sommigen wilden juist de oorzaken blijven aanpakken. Midden negentiger jaren ging LBB zich bezinnen op haar visie en activiteiten. In 1998 werd de knoop doorgesneden. LBB ging zich meer richten op de sociaal-economische gevolgen van het in haar ogen falend landbouwbeleid.

Hees schakeert LBB onder de sociale (protest)beweging die zich inzette voor een nieuwe culturele identiteit in de samenleving. In dit geval kwam die tot uiting in een 'verantwoord' landbouwbeleid. LBB-vrouwen ontmoetten elkaar in hun zoektocht naar 'nieuwe' normen en waarden waarop zij een alternatief voor het gangbare landbouwbeleid konden baseren. In het streven naar een sociaal rechtvaardig en duurzaam landbouwbeleid stonden zowel de LBB-vrouwen zelf als de activiteiten van de organisatie voortdurend ter discussie omdat zij morrelden aan het bestaande waardensysteem. Zij ondernamen actie tegen de heersende normen en waarden in de samenleving. Dat gebruikten zij om zichzelf en hun gedrag te motiveren en keuzes te maken, zich te organiseren met gelijkgestemden met dezelfde waarden en normen, en een verbondenheid te creëren. Daarin kregen hun werk en leven betekenis. LBB voelde voor veel vrouwen als 'thuis komen' tussen zielsverwanten.

MANZANAS DEL VALLE DEL RIO NEGRO Y NEUQUEN
INDICADO DE PROTECCION
MonoAzul.
EMPALMADO ESPECIAL MONO AZUL S.A. - FABRIL DE BUENOS AIRES

7 Terugblik met het oog op de toekomst

Dit afsluitende hoofdstuk kijkt terug op de activiteiten en het belang van Landelijke Boerinnen Belangen (LBB) voor de landbouw in het algemeen en voor de vrouwen in die sector in het bijzonder. Het hoofdstuk sluit af met een blik op de toekomst en de uitnodiging daaraan een bijdrage te leveren.

LBB vormde een platform voor discussies en activiteiten waarin vele verschillende vrouwen uit de agrarische sector deelnamen. Op haar hoogtepunt had de organisatie meer dan honderd leden en sympathisanten. Het platform bood de ruimte om vanuit de eigen regionale achtergrond, opleiding en opvoeding een eigen geluid in te brengen. Gemeenschappelijk was een progressieve opvatting van de christelijke waarden en normen. Geïnspireerd daardoor riep LBB op tot aandacht voor het sociale belang van een volwaardige positie van de vrouw, van gezinsbedrijven en van duurzame productie in de landbouwsector in beleidsvorming.

Grassroots

LBB kan gekenmerkt worden als een grassrootsbeweging van en door vrouwen. Dit onderzoek 'In de voetsporen van de kritische boerin' vormt een eerste bouwsteen voor een bredere geschiedschrijving van de beweging van autonome boerinnen en hun organisaties, onafhankelijk van de gevestigde organisaties. Deze vrouwen kwamen eind zeventiger en begin tachtiger op voor de sociaal-economische positie van boerinnen en wilden als vrouw meer invloed uitoefenen op het landbouwbeleid. In bondgenootschap met elkaar en ondersteund door regionale boerinnengroepen vormden zij een kritische agrarische vrouwenbeweging die toentertijd niet alleen luid en duidelijk van zich liet horen, maar ook van zich liet spreken. De geschiedenis van LBB licht een eerste tipje van de sluier op over de feministische en kritische emancipatiebeweging in de landbouwsector.

Deze geschiedenis laat vervolgens zien hoe vooral deze jongere en progressieve generatie boerinnen en agrarische vrouwen in de tachtiger en negentiger jaren een voortrekkersrol namen in het maatschappelijke debat. Zij zagen zich geconfronteerd met de vraag hoe zij zich zouden opstellen in een tijd van ingrijpende veranderingen. Het was een tijd waarin werd gestreden voor een beter bestaan voor de vrouw, maar ook een tijd waarin het landbouwbeleid drastisch werd herzien met bijvoorbeeld het instellen van productiequota.

'Wilde' boerinnen

Vijfentwintig jaar lang waren LBB-vrouwen zeer actief. Slecht een enkele maal konden zij zich daarbij beroepen op betaalde ondersteuning. In de loop van de jaren liet LBB zien dat zij niet alleen een strijdbare actiegroep vrouwen waren. LBB ging in gesprek met mensen en organisaties en zocht naar alternatieven voor beleid dat zij afkeurden of onvolledig vonden. LBB nam meerdere malen de voortrekkersrol op zich. Zij organiseerden en deden mee aan demonstraties, zij verspreiden pamfletten, schreven notities, lieten onderzoek doen, en organiseerden of bezochten vele studiedagen. Dat zij daarvoor in de media en bij de gevestigde organisaties als 'wilde' boerinnen bekend kwamen te staan, namen zij dan maar voor lief, of bogen dat om tot een soort geuzennaam. Visies en strategieën werden regelmatig heroverwogen als weer nieuwe vrouwen zich

aansloten of nieuwe ontwikkelingen in de landbouw en de maatschappij zich aandienden. Ook vanuit de samenleving werd de landbouwsector ter verantwoording geroepen.

De geschiedschrijving van LBB weerspiegelt bovendien de complexiteit van de agrarische sector met de vele op elkaar inwerkende facetten in het bedrijf, gezinsleven en landbouwsector. Specifieke productiewijzen, arbeidsomstandigheden, sociale zekerheid, marktwerking en subsidiëring, industriële productverwerking, milieubelasting, ondersteunende voorzieningen en organisaties in de agrarische sector maken het lastig algemeen beleid toe te passen of alternatieven te doordenken. Met anderen samen heeft LBB deze complexiteit vanuit het perspectief van vrouwen in de landbouw weten te benoemen en zichtbaar gemaakt. Deze functie als denktank heeft zowel het maatschappelijk debat als de persoonlijke levens van de LBB-vrouwen in grote mate verrijkt.

Arbeidsongeschiktheidsregeling

Hoewel het onderzoeksrapport niet alle activiteiten, acties en initiatieven van LBB heeft kunnen weergeven, zijn belangrijke voorbeelden de revue gepasseerd. LBB heeft zich de afgelopen vijftientig jaar bijvoorbeeld ingezet voor de erkenning van het sociale belang van gezinsbedrijven die zelfstandig werkzaam zijn in de landbouw en een daarbij behorend beleid voor een redelijk inkomen, bestaanszekerheid en sociale zekerheid. Een voorbeeld van volhardend optreden is de aandacht rond de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet. In 1986 wist LBB al samen met andere organisaties te melden dat de er een doeltreffende arbeidsongeschiktheidsverzekering, zwangerschaps- en bevallingsverlofregeling voor zelfstandigen moest komen. LBB heeft mede invloed gehad tot de realisatie van de Wet Arbeidsongeschiktheidsregeling voor Zelfstandigen (WAZ) die van 1998-2004 in werking is geweest. De opheffing van de WAZ heeft tot gevolg dat agrarische en andere zelfstandigen zichzelf met hoge premies moeten verzekeren tegen arbeidsongeschiktheid.

Een ander voorbeeld van volhardend en succesvol werken uit de vele LBB-initiatieven is de Telefonische Hulpdienst voor Agrariërs die LBB samen met het Kritisch Landbouw Beraad oprichtte in de negentiger jaren. De subsidies voor de oprichting daarvan vormde een erkenning van de geestelijke en sociale problemen in de landbouw. De telefoondienst droeg ertoe bij dat landbouwers het taboe doorbraken liever te zwijgen als het niet goed ging. Ook zorgde de telefoondienst ervoor dat de heersende nood in de Nederlandse land- en tuinbouw onderwerp van gesprek werd in de media. Hierop volgde ook steun voor andere initiatieven om de noodlijdende landbouwers te ondersteunen. Opmerkelijk is dat de telefonische hulpdienst voor agrariërs nog steeds actief is en helaas nog steeds nodig blijkt te zijn in de Nederlandse samenleving.

Onderwerpen die niet in het onderzoek aan bod konden komen, zijn ondermeer genetische manipulatie, de dumping van landbouwproducten in het Zuiden en de maatregelen ter bestrijding van besmettelijke dierziekten. Zij vormden ook een belangrijk deel van de LBB-activiteiten.

Bedrijf en gezin

De verwevenheid van het agrarisch bedrijf en gezin komt des te meer naar voren in de levens van de LBB-vrouwen zelf. Vanuit hun eigen ervaring, waarin zij bed en bedrijf delen met hun echtgenoot, hebben zij zich uitermate ingezet om de wrijvingen door de verwevenheid van werk en gezin in de agrarische gezinsbedrijven onder de aandacht te brengen. Hun levens laten zien hoe zij daar zelf mee probeerden om te gaan. Duidelijk

komt daaruit naar voren dat het des te lastiger is een goede balans te vinden als je als vrouw niet de gangbare paden wil volgen. In die zin geldt voor deze vrouwen nog meer dan voor vrouwen in het algemeen: al het persoonlijke is politiek en alle politieke beweging van vrouwen heeft gevolgen in de persoonlijke sfeer. De keuze van het gedicht, geïnspireerd op dat van Joke Smit, weerspiegelt deze situatie voortreffelijk.

Toekomst

Een periode van vijftientig jaar strijdvaaardige inzet van kritische boerinnen, agrarische vrouwen en ondernemsters is afgesloten. Hun inzet kwam voort uit grote bezorgdheid over de toekomst. Deze leidde onder andere tot de oprichting van een landelijk platform waarin zij tezamen en met anderen een alternatief en verantwoord landbouwbeleid konden bespreken en onder de aandacht brengen. Mede door de kritische stemmen van deze vrouwen zijn de landbouwontwikkelingen van de zeventiger en tachtiger jaren tegen het licht gehouden en de gevolgen daarvan voor agrarische gezinnen in de negentiger jaren op de politieke agenda gezet.

Het verhaal van LBB is een uitnodiging voor de lezers, zowel vrouwen als mannen van nu, voor boerinnen en ondernemsters en hun partners, om zelf een kritische stem te laten horen. LBB wil hen stimuleren de ruimte in het debat te nemen en de discussie te blijven voeren voor een verantwoorde landbouw.

Invloed op politieke agenda

Uit de geschiedenis van LBB is te lezen dat als boerinnen, agrarische vrouwen en ondernemsters het niet eens zijn met de gangbare standpunten, ook zij zich kunnen organiseren en invloed kunnen uitoefenen op de politieke agenda. Vanuit eigen initiatief en een actieve houding is het mogelijk mee te denken en te beslissen over de eigen toekomst in de Europees landbouw. Laat de geschiedenis van LBB een uitnodiging zijn om kritisch te kijken naar de agrarische sector – hoe complex ook – waarin ieder persoonlijk en samen met collega's wereldwijd een aandeel heeft en dus ook invloed kan hebben.

Hierop voortbouwend biedt deze geschiedenis veel aanknopingspunten voor de integratie van de vrouwenbeweging in de landbouwsector in de beeldvorming, de organisatie en de geschiedschrijving van zowel de vrouwenbeweging als de landbouwsector.

Ruimte voor kritiek

Het verhaal van de LBB laat tenslotte zien dat goede initiatieven om alternatieve denkwijzen en voorstellen te ontwikkelen meer ondersteuning vanuit de gevestigde organisaties verdienen. Met velerlei verwante organisaties hebben zij samengewerkt en hun invloed kunnen uitoefenen. Toch had de denkkraft van de LBB beter benut kunnen worden als zij substantieel waren ondersteund in hun activiteiten. Deze les achteraf kan gevestigde organisaties inspireren om juist kritische geluiden te allen tijde meer ruimte te bieden en deze als mogelijkheden tot vernieuwing uit te dagen en ondersteunen.

Literatuurlijst

Argyris, C., (1963) *Mens en organisatie in bedrijf*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen.

Baumeister, R., (1991) *Meanings of life*, The Guilford Press, New York.

Bernet, K., (1998) *Hoe trouwen agrarische vrouwen? Een studie over agrarische vrouwen omtrent de beleving van hun huwelijksgoederenregiem*, Landbouwniversiteit Wageningen.

Burg, M. van der, (1994) *From categories to dimensions of identities. A way to unravel the politics of categorizing illustrated in respect to farm women's education in the Netherlands from 1865 onwards*, in: Burg, M. van der, en M. Endevelde (eds), *Women on family farms. Gender research, EC policies and new perspectives*, Wageningen, 121-131.

Burg, M. van der, en K. Lievaart, (1998) *Drie generaties in schort en overall. Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw*, AKB Landbouwniversiteit Wageningen.

Burg, M. van der, (2002) *Geen tweede boer. Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland 1863-1968*, Wageningen Universiteit/Verloren, Wageningen, Hilversum.

Doeze Jager-Heesbeen, H., (2007) *Die onzekerheid nekt je! Veertien levensverhalen van boeren en tuinders*, Werkgroep Landbouw en Inkomen, en Stichting Zorg Om Boer en Tuinder Nederland, Roggeband, Breda.

Geluk-Geluk, A., (1994) *The position of farm women in the Netherlands*, in: Burg, M. van der, en M. Endevelde (eds), *Women on family farms. Gender research, EC policies and new perspectives*, Wageningen, 13-21.

Haaften, E.H. van, en P.H. Kersten, (2002) *Veerkracht*, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen.

Hees, E., (1995) *Landelijke Boerinnen Belangen, 1983-nu*, in: *Trekkers op de trap*, Wetenschapswinkel, Landbouwniversiteit, Wageningen, 95-106.

Hobbelink, A., S. Spijkers, (1986) *De mooie kamer beter benutten. Boerinnenstudie in Nederland*, *Lover*, 13, 1, 22-29.

Hoog, K. de, en J. Vinkers, (2000) *De beleving van armoede in agrarische gezinsbedrijven*, Wetenschapswinkel Wageningen, Wageningen.

Jansen, M., T. Lodder, G. Overbeek, M. Scheepstra, K. Termeer, (1985) *Geen rek maar plek. Landbouwbeleid voor vrouwen*, Boerinnengroep Wageningen.

Jansz, U., (1990) *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, Van Gennep, Amsterdam.

Jansz, U., (2008) De ergste vijand. Levensbeschouwing en feminisme in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw, *Tijdschrift voor genderstudies*, 11, 3, 19-32.

Kerkhoven, M. van, (2005) *Koehandel. Het verhaal van de boer*, Contact, Amsterdam.

Raad Landelijk Gebied, (2003) *De boer in de keten: boeienkoning of teamspeler?* Advies over de positie van primaire producenten in agroketens, RLG 03-6, Amersfoort.

Reijnders, L., (1997) *Het boerenbedrijf in de Lage Landen. Geschiedenis en Toekomst*, Van Gennep, Amsterdam.

Stuurman, S., (1992) *Feminisme en liberalisme*, in: *wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Bert Bakker, Amsterdam 339-342.

Sweere, A., (1991) *Zowel boer als boerin. Vrouwelijke ondernemers in de land- en tuinbouw*, Boerinnengroep Wageningen, Wageningen.

Verbeek, H., (1989) *In boeren handen. Voor een rechtvaardige en verantwoorde landbouw*, Kok Agora, Kampen.

Verbeek, H., (1990) *Economie als wereldoorlog*, Kok Agora, Kampen.

Verbeek, H., (1993) *Groen Logboek. Een kroniek van twaalf jaar Europese politiek/1982-1993*, Dabar-Luyten, Aalsmeer.

Werkgroep Beter Zuivelbeleid, (1983) *Melken voor elke prijs?*, SSN Nijmegen.

Bijlage 1

LBB-vrouwen, 2008

Marianne Blom

Ria Bouwhuis-Tiggeloven

Tini ten Den

Elly Korver

Mariet Overmars

Rosemarie Merz

Riky Schut-Hakvoort

Johanna Schuurman

Corrie Vogelaar

Giny Wierenga

Janny Wiersema

Martie Wiersema-Bouwman

Margreet van Wijk

Miny Wolterink-ten Den

Bijlage 2

Overzicht Landelijke Boerinnen Belangen 1983-2008

De LBB-doelstellingen (uit de eerste folder)

In 1990 heeft LBB een eigen rechtspositie gekregen door de oprichting van de Stichting Steunpunt Landelijke Boerinnen Belangen. Doelstellingen:

- Bevorderen dat boerinnen mee kunnen praten/beslissen over het landbouwbeleid,
- Bevorderen van kostendekkende prijzen en betaalde arbeidsuren,
- Verbeteren van een vrije keuze van de vrouw: wel of niet meewerken in bedrijf,
- Bespreekbaar maken van man/vrouw opvattingen binnen bedrijf en gezin,
- Verbeteren van de positie van de vrouw in het bedrijf (zwangerschapsverlof),
- Ondersteuning van vrouwen.

Belangrijke LBB beleidsmomenten

1986-1987-1991	<i>Loon naar werken is positie versterken I-II-III.</i>
1986	Rapport en brochure AAW voor boerinnen en tuindersvrouwen, een slechte regeling vol met hindernissen
1990-2008	LBB heeft ZOB (Zorg om Boer en Tuinder) mede opgestart en ondersteund
1992	Beleidsweekend: LBB-BOERIN zijn voor je plezier n.a.v. het beleidsplan 'Van horzel tot katalysator'
1993-1995	<i>Van horzel tot katalysator</i>
1994-1995	Project 'Sociale nood op het platteland en de economisch sociale positie van de vrouw'
1997-2000	Doorstart LBB
1997-2004	Ondersteuning en samenwerking LBB en Werkgroep Landbouw en Armoede in de Stichting Handen af van Melkleasen
1998-2009	Oprichting Werkgroep Landbouw en Armoede (2006 Werkgroep Landbouw en Inkomen) n.a.v. het onderzoek armoede in agrarische gezinnen in 1999-2000 (R. Bouwhuis, R. Schut)

Projecten en initiatieven in samenwerking met andere organisaties

1987:	Oprichting Landelijke Werkgroep Kerken en Landbouw van de Raad van Kerken.
1988	Oprichting Kritisch Landbouw Beraad (KLB).
1992	Oprichting Telefonische Hulpdienst voor Agrariërs (THD-A).
1996	Documentaire: Alle kruimels is brood (coproductie LBB en Nederlandse Bond voor Plattelandsvrouwen).
1997	Oprichting Initiatiefgroep Agrarische Vrouwen en Herstructurering in de Intensieve Veehouderij (SAVH).
1998	Oprichting Werkgroep Landbouw en Armoede (WLA).
2001	Oprichting Platform Aarde Boer Consument (ABC).
2004	Oprichting vakantiefonds voor boeregezinnen: Stichting Perspectief.

Netwerk en samenwerking

- 1988-2008 Werkgroep Religieuzen en Landbouwproblematiek WRVG, Boerinnengroep Wageningen en Vrouwen in de Landbouw
- 1983-2008 Werkgroep Religieuzen voor Gerechtigheid en Vrede. Platform Agrarische Vrouwen in Wageningen PAV (met Boerinnengroep)
- 1987 Deelname in de Werkgroep De Arme Kant van Nederland (R. Schut, 1999-2008)
Medeoprichters van de Provinciale groepen: Kerken en Landbouw en het Oecumenisch Netwerk Kerken en Landbouw
- 1993-1994 Deelname in de Landelijke Kontaktgroep Internationaal van Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken (DISK)
- 1993-1994 Deelname in *Coördination Paysanne Européenne* (CPE) en Europese Boerenvereniging
- 1994-1995 Deelname in het Landelijk Agrarisch Netwerk (LAN) 1995-1998: Oprichting en deelname de Initiatiefgroep Agrarische Vrouwen en Herstructurering in de varkenshouderij (SAVH)
- 1992-2000 Deelname in Landelijke Vrouwen Beweging en Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid, later Landelijke Vrouwenalliantie en Equality
- 2000 Deelname in Emancipatiegroep van het Ministerie van LNV

Wetenschappelijk onderzoek en publicaties met medewerking van LBB

- 1991 *Meewerkende vrouw in het bedrijf*, Tribunaal - Vrouwen van de Staat (M. Wiersema).
- 1993 *De agrarische wereld in de zorgen*, brochure van Algemeen Maatschappelijk Werk Salland (R. Bouwhuis en R. Voshaar).
- 1993 Onderzoeksproject 'Agrarische vrouwen benoemen hun belangen' door Hillhorst, Wetenschapswinkel Wageningen.
- 1994 *Vrouwen trekken hun spoor*, Agrarische vrouwen op de bres voor de land- en tuinbouw door A. van Heel en T. Lodder (C. Vogelaar).
- 1994 *Agrarische gezinnen in de zorgen*. Inventariserend onderzoek naar sociaalpsychische en sociaaleconomische problemen van agrarische gezinnen door D. van Zwieten (R. Bouwhuis).
Inbreng LBB bij CPE inzake *Statuut Boerinnen en Tuindersvrouwen*.
- 1995 *Trekkers op de trap. Kritische geluiden in de agrarische belangenbehartiging 1970-1995* door E. Hees (R. Bouwhuis, R. Schut).
- 1995 *EconoManie, een inleiding in de economie vanuit gender-perspectief* door I. van Staveren met interviews LLB-vrouwen in Vrouwen Alliantie.
- 1995 *Geld, Zweet en Tranen. Over werkgelegenheid en beloning in de Nederlandse land- en tuinbouw. Een reële beloning binnen het gezinsbedrijf*. Uitgave Pergamoon, Wageningen (R. Schut).
- 1995 *Het boerenfolk en hun land bedreigd. Op zoek naar de bron voor haar bestaan* in OPHEF (R. Schut).
- 1997 *Kritische boerinnen. Varkens moeten worden geënt* een interview in OndersteBoven en DISK.
- 1997 Feiten en Cijfers - Vrouwen in de landbouw.
- 1998 *Landbouw, een sombere toekomst?* in NCVB-blad Informatie.
- 1998 *Vrouwen vernieuwen landbouw en platteland. Kansen, perspectieven en acties*. Interview voor onderzoek (R. Bouwhuis).

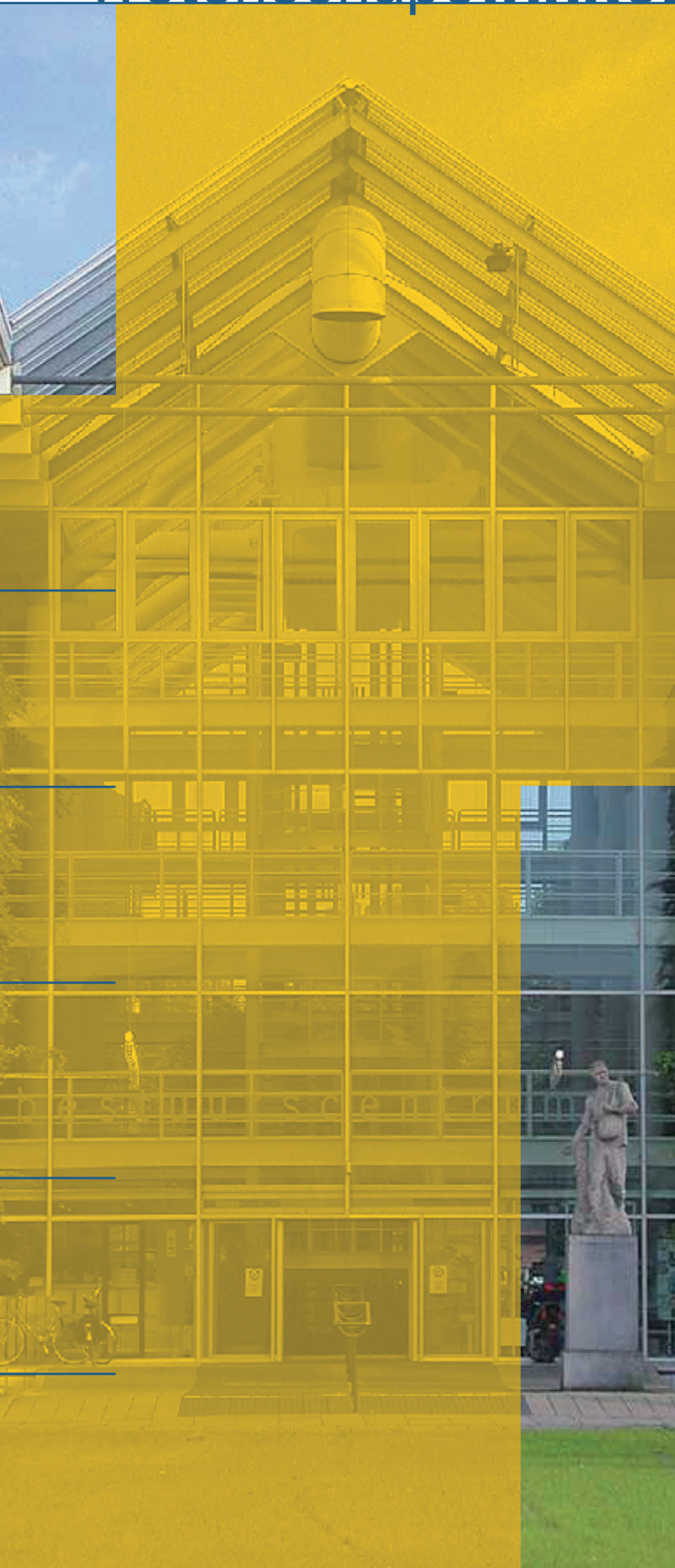
- 1999 *Agrarische gezinnen en hun inkomens. Is er sprake van armoede?* door Venema e.a. LEI. Aanvrager onderzoek LBB, KLB en Kerk en Landbouw.
- 2000 Klankbordgroep LNV emancipatiebeleid.
- 2000 *De beleving van armoede in agrarische gezinsbedrijven* door K. de Hoog en J. Vinkers Wageningen UR. Aanvrager onderzoek LBB, KLB en Kerk en Landbouw.
- 2000 *Armoede in de landbouw is onterecht en ongewenst met beleidsvoorstellen naar overheid, politiek en samenleving.* Nota Werkgroep Landbouw en Inkomen.
- 2001 *Het 'slachthuis' van de vrije markt.* Artikel in SP Tribune, 37, 2.
- 2002 *Veerkracht*, door H. van Haaften en P. Kersten Wageningen UR.
- 2003 *Handreiking voor Liturgie en gesprek 'Sociaal zeker? Zeker sociaal!'* DISK, H. Doeze Jager en R. Schut.
- 2002 en 2005 *Aarde Boer Consument.* Boekje
- 2003 *Tussen recht op inkomen en plicht tot werken* door de Alliantie voor Sociale Rechtvaardigheid.
- 2005 *Dossier armoede in Nederland*, Werkgroep Arme Kant van Nederland (R. Schut).
- 2005 *Visie op de v arkenskolom* door R. Hoste e.a. LEI, Wageningen UR
- 2005 *De boer op - Outreachend maatschappelijk werk voor agrariërs.* Maandblad Geestelijke Volksgezondheid (R. Bouwhuis).
- 2005 *'Je veel ontzeggen om zo lang mogelijk te blijven boeren' De strijd gaat lokaal*, Anti-armoede beweging en de Sociale Alliantie (R. Schut).
- 2005 *Visie op de aardappelkolom* door S. Janssens e.a. LEI, Wageningen UR.
- 2006 *Bestaan op eigen grond. Landbouw en Pastoraat* door Kerk in actie.
- 2007 *Veertien levensverhalen van boeren en tuinders* door H. Doeze Jager-Heesbeen, uitgave van WLI en ZOB.
- 2008 *Armoede in de landbouw: het mocht geen naam hebben. Tien jaar strijd* WLA, verslag van tien jaar Landbouw en Armoede.

Deelname LBB aan belangrijke Conferenties en Symposia:

- 1990 *The challenge for rural organising*, Conferentie in Alcanics te Spanje (T. ten Den en M. Wolterink - ten Den)
- 1991 *Churches European Rural Conference* in Hengrave Hall te England (M. Wolterink - ten Den)
- 1991 Deelname aan Armoedetribunaal in Amsterdam, Getuige M. Wiersema inzake meewerkende vrouw in het bedrijf
- 1992 Conferentie De toekomst van het Lapse Platteland (M. Wiersena)
- 1992 Op weg naar een rechtvaardig Europa, met aandacht voor voedsel en landbouw, KAIROS-manifestatie in Straatsburg (R. Schut en M. Wolterink - ten Den)
- 1992 Boeren met toekomst - De toenemende problemen in land- en tuinbouw Landelijke Conferentie in Arnhem
- 1992 Werkcongres Lokale ontwikkeling en integrale landbouw in Venezuela (M. Wolterink - ten Den)
- 1992 Schaduwconferentie van de UNCED in Rio de Janeiro (J. Schuurman)
- 1993 Wetenswaard is etenswaard, Stilstaan bij voedsel. Studiedag Werkgroep Vrouw Geloof en Leven Limburg (M. Wolterink - ten Den)

- 1993 Bijeenkomst herziening vijfde EG-richtlijn inzake Europese vrouwen-lobby, gelijke behandeling van zelfstandig werkzame vrouwen en mannen
- 1993 Studiedag Wageningen UR m.m.v. LBB
- 1993 *Economic change in a peripheral region*, ECG-Consultation and general meeting in Dunblane (R. Schut)
- 1993 Oprichting Boerenpad, Campesina in Nederland in Arnhem (Paulo Freire stichting)
- 1994 Studiedag Wageningen UR over de toekomst op het platteland en vrouwen uit Latijns Amerika en Nederland op weg naar Peking 1995
- 1995 Voorbereiding voor deelname aan vierde VN-Wereldconferentie in Beijing, in Platform Beijing Vrouwen en Duurzame Ontwikkeling (R. Bouwhuis verhinderd wegens ziekte, vervanging niet mogelijk)
- 1995 Deelname aan regionale ontmoetingsdagen van Acht Mei Beweging
- 1998 Sociale Conferentie en deelname Klankbordgroep
- 2001 Pastorale studiedag MKZ-crisis door Oecumenisch Netwerk Kerken en Landbouw in Zwolle
- 2006 Meer dan voedsel alleen, conferentie over kerken, armoede en voedselbanken
- 2007 Workshop Landbouw tijdens de conferentie *Change and global alternatives*

Wetenschapswinkel

Wageningen UR, Wetenschapswinkel

Wageningen UR (University & Research centre) ondersteunt met de Wetenschapswinkel maatschappelijke organisaties als verenigingen, actiegroepen en belangenorganisaties. Deze kunnen bij ons terecht met onderzoeksvragen die een maatschappelijk doel dienen. Samen met studenten, onderzoekers en maatschappelijke groepen die hiervoor zelf de middelen niet hebben, maken wij inspirerende onderzoeksprojecten mogelijk.

Wageningen UR (University & Research centre), Wetenschapswinkel

Postbus 9101
6700 HB Wageningen
tel. (0317) 48 39 08
e-mail: wetenschapswinkel@wur.nl
www.wetenschapswinkel.wur.nl